

KOVÁCS CSABA

Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai

„...tisztelettel bejelentem, hogy az alsónyéki »Dózsa Népe« termelőszövetkezetből egy évvel ezelőtt szóbeli felmondás útján kiléptem, és munkaviszonyomat megszüntettem [...] Kötelességemnek tartom, hogy jelen bejelentésemet megindokoljam. 1959 év tavaszán a »Dózsa Népe« termelőszövetkezet részére, mint az alsónyéki gazdák zöme, én is aláírtam a belépési nyilatkozatot, félelemből és a zaklatások elkerülése végett. Fél évet dolgoztam a termelőszövetkezetben, de tovább nem bírtam ki. – Tavaly 35 forintos munkaegységet ígértek, és 20 forintos lett, az idén is annyit ígértek, és még ennyi sem lesz. Egész éven át bizonytalanságban lenni és ígéretekből élni nem tudok. Nem volt adósságom sohasem, és nem maradhattam olyan munkahelyen, ahol ily csekély bérezés mellett egész életemre adósságot varrnak a nyakamba. Olyan munkahelyen dolgozni, ahol megélhetésemet biztosítani nem tudom, oda kényszerrel viszszatartásra jogalap nincs. Államrendünk nem alkotott középkori törvényeket. Werbőczyi törvényei már nem kötik a földhöz jobbágyait, ha nem tudja abból kenyerét megkeresni. A »Munka törvénykönyve« az ország minden dolgozójára nézve egyformán törvény. – A Mt. 30. §-a 1. szakaszának f. pontja biztosítja számomra, hogy felmondhatom munkaviszonyomat, továbbá végső esetben a Mt. 36. §-a 1. szakasza önkényes kilépésre is módot ad.”¹ A panaszos

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-K-1-o, Földművelésügyi Minisztérium, Bejelentések Irodája. (a továbbiakban MNL OL, XIX-K-1-o). B-10/1960. 48. d. Az idézett forrásrészleteket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. A közölt szövegrészeknél az eredeti helyesírást, a bekezdése-

ékesszólása nem érintette meg a földművelésügyi minisztériumban dolgozó ügyintéző lelkét. Azt válaszolta, hogy a kilépésre egy 1959-es törvény és az annak végrehajtását szolgáló, a földművelésügyi minisztérium által kiadott rendelet az irányadó, aszerint pedig legalább három évig nem léphet ki.

A bejelentésben megfogalmazott panasz, vagyis hogy az ígéretek ellenére a termelőszövetkezetbe belépett tagok a korábbiakhoz képest csekélyebb jövedelemmel, ebből következően pedig életszínvonal-eséssel szembesültek, nem volt egyedülálló. Sőt, miután maga a panaszírás sem tekinthető egyedi jelenségnek, munkámban ezt az igen sokszínű forrástípust igyekszem bemutatni. Előbb azonban felvázolom az 1958–1961 közötti téészesítés² néhány főbb elemét.

A harmadik téészesítés felülnézetből: megítélése és következményei³

Sok magyar család idősebb generációjának emlékezete őrzi még az első, az 1948–1949-től 1953-ig folyó, majd az azt követő, 1955-ben kezdődő második kollektivizálási hullám kálváriáját. Az akkor al-

ket és az új sorba kerülő szövegrészeket (tehát a szöveg képét) csak akkor hagyom meg eredeti formája szerint, ha az az elemzés részét képezi.

² A közös termelést folytató nagyüzemek létrehozása kapcsán a korabeli hivatalos szóhasználatban a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” kifejezéssel találkozhatunk leggyakrabban: ez semleges jellegével igyekezett elfedni a folyamat erőszakos vonásait. A jelenségre manapság leggyakrabban a „kolhozosítás”, a „kollektivizálás” vagy a „téészesítés” kifejezés használatos. Ezek közül az első a szovjet típusú átmenet jellemzőit foglalja magában, utóbbi kettő viszont jobban megragadja az 1958 és 1961 közötti, sajátosan magyar mezőgazdasági átszervezést. Így tanulmányomban – egymás szinonimájaként – ezeket használom. A kérdésről bővebben lásd VARGA Zsuzsanna: Mi történt a szovjet kolhoz-modellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története. In: MAJOROS István (főszerk.), FARAGÓ Gábor–FORGÓ Zsolt–HÁDA Béla–MADARÁSZ Anita (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 627–640.

³ E helyütt mondok köszönetet a szöveg elkészítésben nyújtott segítségért Ispán Ágota Lidia történész-néprajzkutatónak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete munkatársának, illetve Varga Zsuzsanna történész-egyetemi docensnek, az ELTE BTK oktatójának.

kalmazott, gyakorta brutalitásba, erőszakba torkolló meggyőzőési technikákat, a magyar parasztság által szinte szentnek tekintett földtulajdontól való megfosztást és az egzisztencia megrendülését. Az időszak egyik legismertebb megörökítője Závada Pál.⁴ Az 1958–1961-es, harmadik kollektivizálási hullám kapcsán viszont – többek között a kádári kormányzatnak is köszönhetően, amely több okból is elutasította a Rákosi-korszakot, sőt elítélően nyilatkozott annak túlkapásairól – nagyrészt ettől eltérő vélekedés él a köztudatban ma is. A korábbi kollektivizálási hullámokhoz képest, úgymond, az ekkor végrehajtott téjeszesítés során a szóbeli meggyőzésre, a felajánlott pozitívumok és a negatív hozadékok közötti választásra, illetve a józan belátásra helyezték a hangsúlyt. S ha volt is fizikai nyomásgyakorlás, annak mértéke elenyészőnek tekinthető a korábbiakhoz képest. Egy másik nézőpont szerint azonban az ígéretek és fenyegetések, vagyis a mérlegelés tárgyául felkínált lehetőségek mellett komoly mértékben fordultak elő fizikai ráhatással járó atrocitások is.⁵ Az események emlékeztörténete (naplók, levelek, feljegyzések, visszaemlékezések, interjúk stb.) szintén azt bizonyítja, hogy a belépési nyilatkozatok hitelesítése érdekében a kényszerhatások igen sok változata megjelent, s nem hiányzott a fizikai tettelegesség sem.

A szövetkezetekbe való belépésre agitátorok „buzdítottak”. „Munkamódszerük” a következő volt: a vegyes összetételű agitátorcsapatok – volt köztük munkás, téjesztág, értelmiségi, illetve helybéli és más településről származó egyaránt – megszállták a falut, akár több százan is elmentek egy településre, majd több agitátor meglátogatta vagy berendelte a tanácsházára a kiszemelt gazdát, akit szép szóval, ígérettel, fenyegetéssel próbáltak rávenni a belépésre. Ha mindez nem volt elég, tetteleg is noszogatták a

⁴ ZÁVADA Pál: *Kulákprés*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2006.

⁵ Az utóbbi években Ö. Kovács József történész legújabb kutatásának eredményeit közzétéve, többször is arra utal, hogy a harmadik kollektivizálási hullám során a fizikai erőszak nagyságrendileg megegyezett, de lehetséges, hogy felül is múlta a korábbi két hullám során alkalmazott mértéket. Minderre többek között lásd Ö. KOVÁCS József: A kollektivizálás kortársi tapasztalata. In: HONVÁRI János (szerk.): „20. századi magyar gazdaság és társadalom”. Konferenciakötet. Győr, 2008. 118–131.; Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténete (1958–1959). *Korall*, 36., 2009. július. 31–54.

gazdát a belépési nyilatkozat aláírására. Újítás volt, hogy az agitátorok mindenekelőtt a köztisztviselőben álló gazdákat igyekeztek rávenni a belépésre.⁶ A megváltozott „taktika” sokszor bevált, amint azt a Varsány községben végzett faluközösség-vizsgálat mutatta, amely a termelőszövetkezetek szervezésének utolsó hullámára is kiterjedt. Az agitátorok „az agitációt a falu társadalmi struktúrája erővonalai mentén haladva fejtették ki”, tehát a belépésre buzdítás/rábírás elsősorban a vagyonos gazdák, vagyis a korábbi kulákok között zajlott. Majd amikor egy ilyen gazda belépett, a vele kapcsolatban lévő, kevésbé módos gazdák – akikkel munka- és társadalmi kapcsolat is összekötötte az immár téjesztág gazdát – követték őt.⁷

A szövetkezeteknek (az egyéni gazdákkal szemben) nyújtott gazdasági előnyök mellett az egyenlőtlen párharc kimenetelét még egy, nem kézzelfogható, inkább lelki-pszichikai tényező befolyásolhatta: 1956. A forradalom és szabadságharc kimenetele megkönnyítette a kormányzat és a falvakban tevékenykedő agitátorok dolgát, mivel a magyar parasztsághoz tartozók nagy része, illetve az egypártrendszerrel nem szimpatizálók már nemigen reménykedtek abban, hogy hamar véget ér a rendszer, s vele együtt a magántulajdon felszámolására irányuló törekvés is.⁸

Az első két téjeszervezési hullámhoz képest a harmadiknál jelentős eltérés volt az is, hogy a mezőgazdaságot irányítók egy idő után már nem akarták szolgai hűséggel másolni a szovjet mintát. Ezt az életszínvonal emelésének, az élelmiszer-ellátás javításának célja mellett a mezőgazdaság országos szintű vezetésében bekövetkezett politikai változás is motiválta. A szovjet kolhozmodell hívének számító Dögei Imre földművelésügyi minisztert ugyanis 1960-ban leváltották, helyére Losonczi Pál került, így már érvényesülhettek az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő, Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály elgondolásai. A ter-

⁶ VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 196.

⁷ TAGÁNYI Zoltán: A faluközösség a változó társadalomban. Esettanulmány Varsány példáján. In: VÁGVÖLGYI András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 337–356.

⁸ VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. I. m. 196.

melőszövetkezetek vezetőivé megválaszthatták a falu számára is elfogadhatóbb nagygazdákat, rugalmasabb lett a téészek irányítása, a munkaszervezet kialakítása, s kedvezőbb feltételeket állapítottak meg a háztáji gazdaságokra és a téészen dolgozók javadalmazására vonatkozóan is.⁹ A kormányzat igyekezett vonzóvá tenni a téészeket. Már 1949-től több lépcsőben kiterjesztették a társadalombiztosítást a téészekben dolgozókra: segélyeket, családi pótlékot, majd nyugdíjat és táppénzt is kaphattak. A juttatások értéke azonban a korszakban jóval alatta maradt annak, mint amit a munkások és az alkalmazottak kaptak.¹⁰

A kollektivizálás következtében az 1958-ban alig 170 000-es téészetagság 1962-re 1,2 millióra duzzadt, a magángazdálkodók több mint 1,6 milliós tábora 145 000-re apadt, a későbbiekben pedig 100 000 alá csökkent.¹¹ Az események miatt gyorsan változott a foglalkoztatottak szerkezete, nőtt a társadalmi mobilitás, s ezzel együtt az ingázás és a migráció. Az agrártársadalom jelentős része, az erőltetett iparosítás következtében fellépő munkaerőigényt kihasználva, az iparban keresett inkább munkát. Az elvándorlás egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb oka a mezőgazdaságból származó jövedelem kiszámíthatatlanságából fakadt, így

⁹ A kollektivizálásban bekövetkezett irányváltásról bővebben lásd VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 58–71.; ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–VARGA Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2003. 305–308.; VARGA Zsuzsanna: „Földindulás után.” A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 2009/2. 231–258. 231–232.; VARGA Zsuzsanna: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: HALMOS Károly–KLEMENT Judit–POGÁNY Ágnes–TOMKA Béla (szerk.): *A felhalmozás műve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 463–474.

¹⁰ VARGA Zsuzsanna: „Földindulás után.” I. m. 457.

¹¹ A kollektivizálás társadalmi hatásairól részletesebben lásd VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. I. m. 197–200.; VALUCH Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: *Múlt századi hétköznapiak*. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 129–176.; VALUCH Tibor: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben. In: Uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2006. 115–118.; VARGA ZSUSZANNA: „Földindulás után.” I. m. 232–233.

az egzisztenciálisan megrendült családoknak új, kiszámítható jövedelemforrás után kellett nézniük. Jellemző volt az is, hogy a téeszek a családi stratégiák miatt jelentős munkaerőhiánnyal küzdöttek, ugyanis főként a munkaképes férfiak hagyták el a mezőgazdaságot, s az asszonyok, valamint a nyugdíj reményében az időskorúak vagy a betegbiztosítási díjra betegségük miatt rászorulók léptek be a termelőszövetkezetbe. A falvakban maradók közül többen azért szánták el magukat a belépésre, mert háztáji gazdaság kimérésére számíthattak.¹² Az erőszakos téeszésítés egyik velejárója volt az is, hogy a korábban magángazdálkodással foglalkozó családoknál megnőtt a „mellékállások” száma, ami gyakorta a családtagok munkaerejének kizsigelését eredményezte. Mindehhez társult, hogy az egyéni gazdálkodói státushoz képest a paraszti világból való kiszakítást sokan – a téeszben is és a gyárban elhelyezkedve is – presztízaveszteségként élték meg.

A kollektivizálási hullámok következtében kialakult helyzetet bemutatja a *Századvég* hasábjain 2003-ban közétett munkák sorozata, amelyek a „paraszttalanításról” szólnak.¹³ Itt mindössze a tanulmányok egyik végkövetkeztetését ragadom ki. Eszerint

¹² Az 1959. évi 7. sz. törvény alapján minden, önálló háztartással rendelkező téesztag, aki meghatározott mennyiségű munkaegységet teljesített, háztáji gazdaság fenntartására vált jogosulttá. Ennek területe maximálisan 1 katasztrális hold lehetett, s eleinte az állatlétszámot is korlátozták. Míg az 1960-as években a háztájit csak átmeneti és kényszerű engedménynek tekintették, a következő évtized folyamán nemcsak fennmaradt, hanem száma tovább is növekedett. Eközben jellege is átalakult: önellátóból árutermelővé vált. A kistermelők az évtized végén a mezőgazdaság több igen jelentős ágazatában (sertésenyésztésben, szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztésben) a termelés nagyobb felét, 50-60%-át produkálták. Egy-egy termékből – például primőr zöldségekből, bizonyos kisállatokból – részesedésük a 80, sőt a 90%-ot is meghaladta. (MOLNÁR József: „A” háztáji. In: OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál [szerk.]: *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1996. 631–643.)

¹³ VALUCH Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 2003/1. 3–29.; KOVÁCH Imre: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2. 41–65.; LÁKI László: Törés és folyamatosság. *Századvég*, 2003/3. 87–92.; GYÁNI Gábor: Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? Megjegyzések Kovách Imre: „A magyar társadalom »paraszttalanítása« – európai összehasonlításban” című tanulmányához. Uo. 71–76.; HARCSA István: Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 2003/3. 77–85.; BENDA Gyula: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 2003/4. 99–102.; KOVÁCH

az 1958–1961 között a mezőgazdasági szektorban lezajlott események alapvetően megváltoztatták a falvak lakosainak életét, történeti és a társadalmat leíró statisztikai értelemben csaknem eltűnt a parasztság (a falvak, sőt a családok addigi struktúrája is megbomlott), és vele együtt veszett sok minden, amit ez a társadalmi réteg addig tudásban, ismeretanyagban, értékben, munkaszervezésben felhalmozott. A történeti értelemben vett parasztság megszűnése mellett érvel Márkus István szociológus-szociográfus is, aki a polgárosodásvita¹⁴ keretében az 1960-as, 1970-es évek kistermelőit vizsgálta. Márkus a folyamatok főszereplőjének a szegényparasztságot tartja, s kifejti, hogy azok a félig munkás, félig paraszti családok, amelyek ebből a szegényparaszti rétegből alakultak ki, még őrizték ugyan a korábbi életforma egyes elemeit, de lényegében egyfajta átmeneti állapotban éltek. Mivel Márkus szerint a folyamat, vagyis a paraszti lét elemeinek elvesztése nem fordítható vissza, az 1960-as, 1970-es évektől tulajdonképpen helytelen a „parasztság” elnevezés használata a mezőgazdaságban dolgozókra, megfelelőbb az „utóparasztság”.¹⁵ A történeti parasztság megszűnése már csak azért sem érintette negatívan az államhatalmat, mert minél nagyobb mértékben számolta fel a társadalom tagozódását, vagyis gyengítette annak ellenálló képességét, annál inkább növelte saját beágyazottságát és a társadalomra irányuló befolyásolási képességét.

A magyar parasztság kollektív identitásának és a téeszkek szervezésének, illetve azok következményeinek kapcsolódási pontját vizsgálva ugyancsak a történeti parasztság megszűnéséről beszélhetünk. E helyütt nem térek ki részletesen minderre, két dolgot azonban mindenképpen érdemes megjegyezni. Egyrészt hogy a kollektív identitás több tényezőre épül,¹⁶ s miután a magángaz-

Imre: Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 2003/4. 105–108.

¹⁴ A polgárosodásvitát Csíke András egyik tanulmánya ismerteti. Csíke András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 1997/3. 117–137.

¹⁵ A kérdésre bővebben lásd MÁRKUS István: A szegényparasztság. In: Uő: *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 267–304.

¹⁶ Akár egyéni, akár kollektív identitásról beszélünk, elmondható, hogy annak alkotóelemei nem állandóak, a keretek folyamatos mozgásban, átalakulóban van-

dák zöme elveszítette annak egyik fontos, ha nem a legfontosabb pillérét, a földet, sokaknak megrendült az azonosságtudata, és el is hagyták a mezőgazdaságot. Másrészt abban az esetben, amikor egy „közösség addig fennálló önképe az egyes tagoknál meggyengül vagy fel is bomlik, akkor a teljes csoport önazonossága veszélybe kerül. Mint azt a kollektív identitást és az emlékezetet vizsgáló Jan Assmann is írja: »A kollektív identitás *azonosulás* kérdése a részt vevő egyének részéről: 'önmagában' nem létezik, hanem mindig csak annyiban, amennyiben egyesek hitet tesznek mellette.«¹⁷ E két tételnél fogva a kollektivizálás hatására a történeti értelemben vett parasztság önazonossága is nagyrészt elenyészett, s azt a megváltozott életmód és körülmények miatt a rendszerváltás utáni kárpótlás sem állíthatta vissza.

A mezőgazdasági szektorban kikényszerített változás a társadalmi és gazdasági hatások mellett más módon is nyomot hagyott: a szenvedő fél lelki sebeket is szerezhett a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” során. A jelenséget a hatvanas évek elejétől „tsz-neurózis” kifejezéssel illették, amely Juhász Pál pszichiáternek és munkatársainak köszönhetően vált ismertté.

Juhász és munkatársai egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei községben, Csengersimán azt vizsgálták, hogy jelen van-e ott neurózis (szorongással járó mentális betegség). Miután megállapították, hogy igen, tanulmányozni kezdték a betegség kialakulásához vezető okokat. Abból indultak ki, hogy a termelészövetkezetek 1958-tól folyó szervezése után megváltozott az életforma és a munkaviszony jellege. A kutatók az 1961-es évet elemezve a

nak, viszont a központi elem, jelen esetben a földtulajdonlás kihullása után már nem igazán tudták mi köré szervezni, újjáalkotni önképüket a korábban egyéni gazda státusban földműveléssel foglalkozók. (Lásd BINDORFFER Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató intézet, Budapest, 2001. 20.)

¹⁷ KOVÁCS Csaba: Az 1944/45-ös délvidéki vérengzések múltja és jelene. In: BÖGRE Zsuzsanna–KESZEI András–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 304. Idézet: JAN ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és a politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Második kiadás. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004. 131. – A téesisítésnek a parasztság kollektív identitására vonatkozó hatásait lásd PAÁL Zsuzsanna: *Egyéni paraszt-sorsok és kollektív identitásvesztés*. Uo. 155–167.

neurózisban szenvedők megbetegedésének okaiként, a már említett „tsz-neurózis” mellett, a következőket vázolták fel: 1. a tanulás, továbbtanulás problémái; 2. az alkoholizmus; 3. a házastársi viszonyból fakadó problémák; 4. rossz viszony az apóssal/anyóssal, ha egy háztartásban éltek; 5. a szinte kizárólag nőknél jelentkező túlterhelés, amelyet a kettős műszak, vagyis a munkahelyen és a háztartásban végzett munka okozott; 6. a falusi környezettel szembeni elégedetlenség; és 7. a termelőszövetkezetek megszervezése kapcsán keletkezett problémák.¹⁸ Juhász a téveszkek által kiváltott neurózt külön tanulmányban is bemutatta.¹⁹ A „tsz-neurózt” több jelenség összegzésével állapították meg: a) az életszínvonal változása (a neurózisban szenvedők közt volt, akinél emelkedett, a többségnél azonban csökkent a kollektivizálás után az életszínvonal); b) a gazdasági önállóság megszűnésének és az anyagi gyarapodás eddig megszokott módjának változása; c) a nagyüzemi termelés során felállított hierarchia miatti alkalmazkodási képességek megítélése; d) a téesz vezetőivel szembeni elégedettség vagy elégedetlenség; e) az addig meglévő családi, munka- és egyéb struktúrák felbomlása; f) az emberek értékelésének újfajta, az eddigiektől eltérő módja; g) a szomszéd és a vizsgált falu termelőszövetkezetének egyesítésével járó feszültségek és bizonytalanság; h) a vezetésre alkalmatlannak bizonyulók leváltásának kérdése; illetve i) a magángazdaként megmaradók kirekesztettségének megjelenése.²⁰

A Juhász által ismertetett szempontok azért is fontosak, mert munkám későbbi részében az egyéni sérelmek taglalásakor jó néhány felbukkan majd közülük.

Ha megpróbálom értékelni a mezőgazdaság átszervezésével járó következményeket, akkor úgy vélem, a magyar parasztság-

¹⁸ JUHÁSZ Pál: A falusi betegek neurosisának kórokai. *Ideggyógyászati Szemle*, 1964/2. 37–44.; JUHÁSZ Pál: Egy kelet-magyarországi falu lakói neurózisának szociogén kórokai. *Magyar Tudomány*, 1970/2. 93–101.

¹⁹ JUHÁSZ Pál: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom a falusiak neurózisának szempontjából. In: DR. GEGESI KISS Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok*. VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 245–254.

²⁰ Uo. 247–253. – A szerző egy későbbi tanulmánya a kollektivizálás kiváltotta idegi alapú betegségek okaként zömében ugyanezeket említi meg. A felsorolásból azonban ekkor két tényező, a *g* és az *i* pont már kimaradt. JUHÁSZ Pál: Egy kelet-magyarországi falu lakói neurózisának szociogén kórokai. I. m. 94–97.

gal történetek egyfajta traumának is felfoghatók. A „trauma” szó jelentése mára igencsak kibővült: a kifejezést kezdetben „mind-össze” az orvoslás használta a test fizikai sérüléseinek leírására, a 19–20. század fordulójától azonban már a lelki sebekre is alkalmazták. Az orvostudomány és a pszichiátria mellett egy ideje már a társadalommal, kultúrával foglalkozó tudományok is bevonták vizsgálódási körükbe a traumát, sőt az 1990-es évektől kezdve a traumakutatásra külön kifejezés, a *trauma studies* elnevezés is meggyökeresedett.²¹ Kisantal Tamás a történettudományban általánosan használt traumafogalmat az alábbiak szerint határozta meg: az a történelmi esemény nevezhető traumatikusnak, „amely egy közösség számára nem integrálható probléma nélkül valamilyen, már adott identitásképző és -alátámasztó elbeszélésbe, mivel mára maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát”.²²

Természetesen nem állítom azt, hogy minden változás traumával jár, de az biztos, hogy a korábbiak helyébe lépő új jelenségek gyakran okoznak megrázkódtatást. Piotr Sztompka lengyel szociológus szerint traumát okozhat az a változás, amely hirtelen következik be, széles körben terjed, a gyökerekig hatol, hatása pedig meglepő. Sztompka a trauma által érintett területeket is elkülöníti egymástól. Az egyik közülük a kultúra. Kulturális traumát válthat ki többek között az is, ha a kormányzatok, rezsimek lényegi politikai és gazdasági reformokat, változásokat visznek keresztül a társadalomban, miközben hiányzik a kulturális háttér, és az új intézmények kezeléséhez, irányításához szükséges hozzáértés. Vagy az is traumát idézhet elő, amikor az új kulturális szükségsszerűségek szemben állnak a régi kulturális szokásokkal és tradíciókkal. A kultúra területén bekövetkező változás által okozott sokk megjelenik az értékekben és normákban, a mintákban és szabályokban, az elvárásokban és szerepekben, az elfogadott ideákban és hiedelmekben, a narratív formákban és szimbolikus jelentésekben, a szituációk definiálásában és az arról szóló

²¹ TAKÁCS Miklós: „A trauma vándorló fogalmáról.” *Debreceni Disputa*, 2009/5. 4–5.

²² KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszti művészetében*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009. 35.

diskurzus kereteiben is. A kulturális traumák sajátossága még az is, hogy tartósabbak, hosszabbra nyúlnak, mint más jellegű traumák, illetve több generáción is átívelhetnek.²³ A fentiek tükrében kulturális traumának nevezhetjük a téeszek kialakításának időszakában bekövetkezett jelenségeket, hatásait.

A téeszésítés negatívumai hosszú időre háttérbe szorultak, jobban mondván a kádári kormányzat mind a hivatalos, mind a nem hivatalos szférában igen érzékeny, éppen ezért kerülendő témának tekintette az egyéni gazdálkodók sérelmeit. E tanulmányban nem térek ki a történetek emlékeztetésére.²⁴ Annyit azonban mindenképpen megjegyeznék, hogy miután a sérelmet elszenvedők nemigen emlegethették nyilvánosan a velük történeteket, az azokra való emlékezés hosszú időre az elfojtás állapotába került. Ennek a tetszhalott állapotnak az 1989-es rendszerváltás után kialakuló demokratikus politikai kurzus vetett véget, amikor a kárpótlásnak köszönhetően nemcsak a földtulajdonosok száma duzzadt meg jócskán, hanem a felszínre kerültek az erőszakos téeszszervezéssel kapcsolatos emlékek is.²⁵

²³ A kulturális traumáról részletesebben lásd Piotr SZTOMPKA: Cultural Trauma. The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000/3. 449–466.

²⁴ Egy esemény tapasztalata és az arra emlékezés olyan fogalmak, amelyeknek sok a közös vonása, mégsem feleltethetők meg egymásnak. Elég csak arra utalni, hogy mindkettő témája ugyanazon történés, de míg a tapasztalat egykorú, tehát az adott esemény megtörténtekeor keletkezik, addig az emlékezet későbbi dolog, így a tapasztalatot, pontosabban annak egy részét – az esemény óta eltelt időnél fogva – több minden is megváltoztathatja. Ilyen többek között a történés óta megszerzett tudásból fakadó *eltérő értelmezés* vagy az emlékezés *helye* (az illető például már nem ott lakik, ahol az esemény megtörtént vele), *mikéntje* (az események emlékezete napvilágra kerülhet például interjú közben, amikor mind az elbeszélő, mind az interjúkészítő aktív részese az interjúnak, vagy önéletírásként is, amikor az elbeszélő egyedül hoz létre egy történetet) és *ideje* is (nem mindegy, hogy az éppen aktuális politikai kurzus mily módon viszonyul egy eseményhez). Mászt jelent egy olyan eseményre való emlékezés, amelynek egyvalaki volt a részese, mint az olyanra, amely sokakat érintett. Előbbi esetben ugyanis egyéni emlékeztéről, utóbbinál viszont már kollektív emlékeztéről beszélhetünk.

²⁵ Mint az már sokszor bebizonyosodott, a különböző történeti események személyes vetületének, egyéni emlékezetének megismeréséhez a narratív források, az interjúk, a visszaemlékezések, az önéletírások, a naplók, a levelezések stb. kiválóak, s ez nincs másként a kollektivizálási hullámok esetében sem. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy miután a Lakitelek Alapítvány 1991-ben kiírt paraszti önéletrajzíró-pályázata lezárult, a beérkezett pályamunkák igen nagy

A kollektivizálás okozta egyéni sérelmek

A panaszok, bejelentések jellemzői

A mezőgazdaságot felügyelő, irányító földművelésügyi minisztérium (FM) a többi főhatósághoz hasonlóan panaszirodát működtetett, a Bejelentések Irodáját. Az iroda a Minisztériumi Titkárságon (1950-ig Elnöki Főosztály) belül látta el a feladatait. A Minisztériumi Titkárság már közvetlenül a háború után, 1945-ben megkezdte munkáját, a Bejelentések Irodája ennél csak jóval később, 1953-tól. 1957-ben, miután átszervezték a Titkárságot, a Bejelentések Irodája beszüntette a működést, s csak 1960-ban kezdte azt újra. Ennélfogva tehát két időszakból, az 1953–1956 és az 1960–1967 közötti évekből maradtak fenn a mezőgazdaságból élők vélt vagy valós sérelmei; az iratanyagot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi. Az anyag a beadványt benyújtók neveit alapul véve betűrend szerint rendezett. Munkám második felében ennek a panaszáradatnak egy részét, pontosabban az Iroda egy évkörének iratanyagát mutatom be és elemzem.

Vizsgálatom tárgyául az 1960-ban beérkezett panaszokat választottam. Ez az esztendő az 1958 és 1961 között zajlott kollektivizálási hullám első olyan éve, amelyből találhatók panaszbeadványok a Bejelentések Irodájának iratanyagában. A beadványok azonban nem korlátozódnak az adott évben történetekre; s bár az anyag többségében 1959-ben és 1960-ban elszenvedett sérelmeket tartalmaz, fellelhetők benne a korábbi téveszesítések idejére vonatkozó panaszok is. Az adott évben összesen 167 panaszbeadvány érkezett az FM panaszirodájához, pontosabban ennyi található meg ott. Közülük csak 129-et vizsgálok, mivel ennyi foglalkozik a beadványozók saját személyére vonatkozó sérelmekkel, illetve ezekben várják el a harmadik téveszervezési hullám során elszenvedett sérelmek orvoslását. Így nem vizsgálom azokat

résznél hangsúlyos szerepet kapott a téveszesítés emlékezete. A szemléletmód változott, s ezt mi sem tükrözi jobban, mint az a jelenség, hogy az 1981-nél korábban íródott paraszti önéletírások „a második világháború utáni 20-30 évet (az ötvenes éveket) csupán érintőlegesen idézik fel, néhány rövid mondatban foglalják össze.” (A Lakitelek Alapítvány által kiírt önéletírásokra részletesen lásd „Emlékezem, hogy rám is emlékezzenek...” Budapest, 1994.)

az ügyeket, amikor például korrupcióval vagy hatalommal való visszaéléssel vádolnak meg embereket, továbbá amikor 1958 előtt történtek miatt tettek az érintettek bejelentést. Azokat a kollektív, a tagság egésze vagy kisebb-nagyobb része által tett panaszokat viszont vizsgálom – ezek a vezetőség vagy a pénzügyekért felelős dolgozók tevékenysége miatti sérelmek –, amikor a bejelentők állítják, hogy az általuk kifogásolt tevékenységek miatt anyagi káruk keletkezett. Az esetszámhoz hozzá kell fűzni azt is, hogy a 129 ügy nem ugyanennyi panaszost jelent, számuk ennél jóval nagyobb. Több alkalommal is előfordult, hogy egy beadvány keretein belül igen sokan fordultak sérelmük kivizsgálása végett a földművelésügyi minisztérium panaszirodájához. Egy alkalommal például a beadvány 34 panaszos nevében született,²⁶ egy másik panasznál²⁷ pedig egy téesz teljes tagsága tett bejelentést. A kiválasztott 129 ügy egyébként nemcsak a téesztagok által felrótt sérelmeket foglalja magában, hanem megjelennek bennük az egyéni gazdák panaszai is. Utóbbiak beadványainak vizsgálata azzal indokolható, hogy az általuk felvetett problémákat szintűgy a téeszszítés okozta.

Mielőtt bemutatnám az anyagot, érdemes megvizsgálni: vajon teljesnek tekinthető-e az adott év panaszmenntysége? Másként fogalmazva: valóban ennyi panasz érkezett-e a Bejelentések Irodájához az 1960-as évben? S ha nem, megállapítható-e, mily módon válogatta át az Iroda az anyagot, illetve mekkora lehetett a panaszok valódi száma? Az alfabetikus sorrendben lévő anyaghoz nincs iktató- vagy mutatókönyv mellékelve, tehát nem vethető össze az azokban lévő panaszszám és az ügyiratként is meglévő bejelentések száma. Közvetve azonban utalhat a panaszok számára az, ha megnézzük, mekkora esetszámmal szembesültek más intézmények az 1960-as vagy az 1958–1961 közötti téeszszervezés bármely évét tekintve. Több újságot, valamint a Magyar Rádió és Televíziót is elárasztották a mezőgazdasággal összefüggő – azon belül a téeszszervezésével kapcsolatos – panaszos levelek, amelyeket aztán rendszeresen továbbítottak a kivizsgálásra irányuló kéreessel együtt a Földművelésügyi Minisztériumnak. A *Szabad*

²⁶ MNL OL, XIX-K-1-o, FM, Bejelentések Irodája. To-29/1/1960. 48. d.

²⁷ MNL OL XIX-K-1-o. Me-21/1960. 48. d.

Föld szerkesztősége például egy, az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának írt feljegyzésben az 1960. január 4. és január 8. közötti időszak kapcsán megemlíti, hogy „aránytalanul magasra nőtt a beérkező levelek száma”, s nagyobb részük termelészövetkezeti problémákat taglal. A feljegyzés 37 levél tartalmát összefoglalóan ismerteti is.²⁸ Szintén a *Szabad Föld* jelenti az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya vezetőjének 1961. március 17-i dátummal, hogy nagyon megszorodott a laphoz küldött levelek száma. Mint írja: „Átlagosan 70-80 levelet kapunk, de van, amikor ennél is többet. Ebben nem foglaltatnak a Buga doktor nevére szóló levelek (10-12 naponta), úgyszintén a »Beszéljük meg« rovatunkhoz írt levelek, melyeknek száma gyakran eléri a napi 10-15-öt. A levelek zöme a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos gyakorlati problémákat tükrözi.” A jelentés 82 egyéni ügy kivonatát is tartalmazza, 3 ízben pedig összefoglalóan jellemez egy-egy, több levélíró által is felvetett problémát.²⁹ 1961. február 24-én a Magyar Rádió és Televízió is elküldte a maga feljegyzését az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának a termelészövetkezeti tagok problémáiról. A feljegyzés 257 levél és kivizsgálás alapján készült.³⁰ A Magyar Rádió és Televízió a levelezési rovathoz beküldött levelekből 1961. július 12-i dátummal is készített egy feljegyzést a téveszkekben fennálló problémákról. A feljegyzés az adott évben addig beérkezett panaszokat ismerteti, a jelentéshez 581 levelet vettek alapul.³¹ Bár a fenti számok nem minden esetben az 1960-as állapotot jelzik, mivel azonban ugyanazon, több évig elhúzódó jelenség miatt keletkeztek, az időszak egészére vonatkozóan beszédes adatokkal szolgálnak a panaszok nagyságrendjét illetően. Ennélfogva valószínűsíthető, hogy a Bejelentések Irodájának 1960-as panaszkorpusza nem teljes terjedelemben, illetve egyes

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS-288. f. 28. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei, Mezőgazdasági Osztály. (a továbbiakban MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs.) Feljegyzés. A *Szabad Föld* szerkesztőségébe 1960. január 4-től 8-ig beérkezett levelekről/1960. 16. ó. e.

²⁹ MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Jelentés a *Szabad Föld* szerkesztőségébe érkező levelekről/1961. 16. ó. e.

³⁰ MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata. Feljegyzés a termelészövetkezeti tagok egyes problémáiról/1961. 16. ó. e.

³¹ MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata. Feljegyzés a tsz-ek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról/1961. 16. ó. e.

eseteket tekintve nem az egész ügy került be a levéltárba. Utóbbi állítást többek között az támasztja alá, hogy több panasz esetében nincs meg a vizsgálati eredmény, továbbá több ügyirat szövegéből is kiderül, hogy a panaszos levélben fordult az FM-hez, viszont azt már nem csatolták az aktához. Könnyen elképzelhető az is, hogy a beérkezett panaszok egyikének-másikának hiánya már a minisztériumi irattárat is jellemezte, arról azonban, hogy mi alapján selektálták az iratokat, nem találtam információt.

Az egypártrendszer kezdetétől a téeszesítés harmadik hullámának befejezéséig tartó időszak leveleiből, panaszbeadványaiból több kutató is szemezgetett munkájához. Mivel a levelek, beadványok feldolgozási gyakorlatára több verzió is felbukkan ezekben az írásokban, az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – ezek közül ismertetek néhányat röviden. A levelek, beadványok felhasználásakor nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy az adott szerző egy-egy ügy ismertetésekor vajon kitér-e arra, történt-e vizsgálat az ügyben, s ha igen, akkor az milyen eredménnyel zárult. Az, hogy egy ügy kapcsán vizsgálatot folytattak le, természetesen nem evidens, de fontosnak tartom, hogy legalább arra kiterjedjen az adott szerző figyelme, mennyire volt általános jelenség a válaszadás, s milyen választ kaphattak a beadványt megfogalmazók a címzettektől. A felhasználási módot illetően többségben vannak azok a munkák, amelyekben a szerzők mondanivalójuk szemléltetése végett nyúlnak a szóban forgó forrástípushoz. Varga Zsuzsanna az 1956 utáni mezőgazdasági irányelveket mutatja be és elemzi, illetve a téeszesítés harmadik hullámának körülményeit ismerteti munkájában. Felhasználja a Magyar Rádió és Televízióhoz és a *Szabad Föld*hez 1961-ben érkezett panaszleveleket. A levelek a zárszámadás után íródtak, s a téesztagok keserveit illusztrálják a téeszkek évvárás utáni nyomorúságos és kétségbeejtő helyzete miatt.³² Bár a szerző megemlíti, hogy az ügyeket a két intézmény adott rovatainak vezetői a helyileg illetékes szervekkel kivizsgáltatták, a vizsgálati eredményeket nem közli. Kó András és Nagy J. Lambert nevéhez fűződik az a kötet, amely a Rákosihoz 1948 és

³² VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. I. m. 73–75.

1956 között írt levelekből ad közre egy válogatást.³³ A két szerző több intézmény anyagából válogatva állította össze munkáját. Kő András és Nagy J. Lambert a bevezető szövegek mellett nem elemzi a leveleket (a kommentároktól is tartózkodnak), hiszen mint írják, a „levelezés önmagáért beszél”.³⁴ Ha az adott levélhez csatolva volt az ügy vizsgálati eredménye, azt közlik a szerzők, amennyiben pedig újabb dokumentumok is felbukkannak az adott levél mellett, azokat is közzéteszik. Ö. Kovács József több munkájában is felhasználja a levelezés adta lehetőségeket. Írásai között van egy mindenféle elemzés nélküli, bevezető szöveggel ellátott forrásközlés.³⁵ Egy másikban viszont az 1957 és 1961 közötti időszakból két csoportnak (egyfelől a rendszer támogatóinak, másfelől pedig az ellenpólusnak) a levelekből megmutatkozó kommunikációs gyakorlatát elemzi konkrét példákon szemlélítve; az ügyek vizsgálati eredményeit azonban zömmel nem közli.³⁶ Ö. Kovács József a paraszti társadalom felszámolását bemutató monográfiájának egyik részfejezetében is foglalkozik mélyrehatóan panaszlevelekkel. Az adott szakasz a fentebb említett íráshoz hasonlóan az 1957 és 1961 között a zömmel a mezőgazdaságot ért „szocialista átszervezés” során felbukkanó problémák, erőszakoskodások kapcsán tollat ragadók kommunikációját mutatja be és elemzi. A munka forrásbázisa főként a Népszabadsághoz, a Magyar Rádió és Televízióhoz és a Szabad Földhöz beérkezett panaszos levelekről az adott szerkesztőség által készített, majd az illetékes pártszervekhez eljuttatott jelentéseken alapul. Az idézett ügyek esetében, feltételezhetően azok nem találhatók az adott levéltári anyagban, válaszok vagy vizsgálati eredmények nem olvashatók.

Szintén forrásközlés az ArchivNeten (a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára által szerkesztett elektronikus periodis-

³³ Kő András–Nagy J. Lambert: *Levelek Rákosihoz*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2012.

³⁴ Uo. 9.

³⁵ Ö. Kovács József: Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961). *Korall*, 2009. július. 160–178.

³⁶ Ö. Kovács József: Az „alávettség racionalizálása”. *Levéltárak kommunikációs gyakorlata 1956 után*. *Korunk*, Harmadik folyam, 2010/3. március. 62–68. Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. *Korall*, Budapest, 2012. 367–382.

kán) közzétett, G. Vass István nevéhez köthető munka. A szerző rövid bevezető után közli a Nagy Imre titkárságához első miniszterelnöksége alatt beérkezett panaszokat; a dokumentumok keletkezési ideje 1953. Bár a panaszosok a velük szemben fogantatott hatósági (tanácsi, bírósági) intézkedéseket kifogásolták, a miniszterelnök titkársága ugyanazon szervekhez utalta vissza az intézkedési jogot. Az újabb vizsgálati eredményekről a G. Vass István megjegyzése a következő: „Az átnézett iratokban arra nem akadt példa, hogy a miniszterelnöki titkárság az alsóbb hatóságok vizsgálatának eredményét megkérdőjelezte volna, netán új eljárásra kötelezte volna őket.”³⁷ Bár nem a korszakhoz kapcsolódik Sheila Fitzpatrick szovjetológusnak a levelekkel foglalkozó munkája, e rövidke felsorolásban mindenképp helyet érdemel. Olyan nyilvános leveleket, beadványokat ismerhetünk meg belőle, amelyeket az 1930-as években a Szovjetunióban a szovjet vezetőknek, a pártnak, a közéleti személyeknek és a különböző folyóiratoknak küldtek szovjet állampolgárok. Sheila Fitzpatrick elemzi is a felhasznált leveleket, például típusokat állapít meg azokon belül. Munkájában kitér a válaszlevelekre is, de az általa idézett, ismertett nyilvános levelek, beadványok, panaszok esetében akkor sem teszi azt közzé, ha kutatása során megtalálta.³⁸

Érdemes röviden ismertetni az ügyek általános menetét is. Miután a beadvány megérkezett a Bejelentések Irodájához, az Iroda összefoglalta a panaszt, s továbbította az illetékes hivatalnak. A vizsgálat lefolytatásában, majd a döntéshozatalban első fokon a járási vagy városi tanács mezőgazdasági osztálya volt illetékes. Amennyiben a döntéssel elégedetlen volt a panaszos, beadványa másodfokon a megyei tanács mezőgazdasági osztályához került, amelynek döntését már nem lehetett megváltoztatni,

³⁷ G. VASS István: Parasztpolitika papíron és a valóságban 1953–1954 fordulóján. Panaszlevelek Nagy Imre miniszterelnökhöz. *ArchívNet*, 2009/5. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/parasztpolitika_papiron_es_a_valosagban_19531954_fordulojan.html. (A letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

³⁸ SHEILA FITZPATRICK: Supplicants and Citizens. Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*, 1996/1. 78–105.

nem volt újabb fórum.³⁹ Az ügyben illetékes hatóság a döntést általában helyszíni vizsgálatra alapozta; a vizsgálatról gyakran jegyzőkönyv is fennmaradt, amely többnyire értékes adalékokkal szolgál a bejelentésen túl is az ügyről, nemritkán magáról a panaszosról is. A jegyzőkönyv felvételét az ügyben meghozott határozat követte, amelyet a járási vagy városi, illetve megyei tanács mezőgazdasági osztálya – más-más formában – mind a panaszosnak, mind pedig a Bejelentések Irodájának megküldött. A megszületett döntések ellen többen tiltakoztak ugyan, még a másodfokú határozat ellen is, de ezek a továbbiakban maximum – mint azt a következő jelentés mutatja – pszichés nyomást gyakoroltak az ügyintézőkre. Miután egy panasztevő személyesen és levélben is többször sürgette a hatóságokat korábbi döntésük megváltoztatására, a következő reakciót váltotta ki a városi tanács mezőgazdasági osztályának ügyintézőiből: „Közöljük még, hogy a panaszos egy megrögzött levélíró, aki semmibe sem veszi a földrendező iroda tanácsait, felvilágosításait, hanem makacskodásaival, panaszirataival inkább késlelteti, mint elősegítené még a saját ügyének az intézését is.”⁴⁰

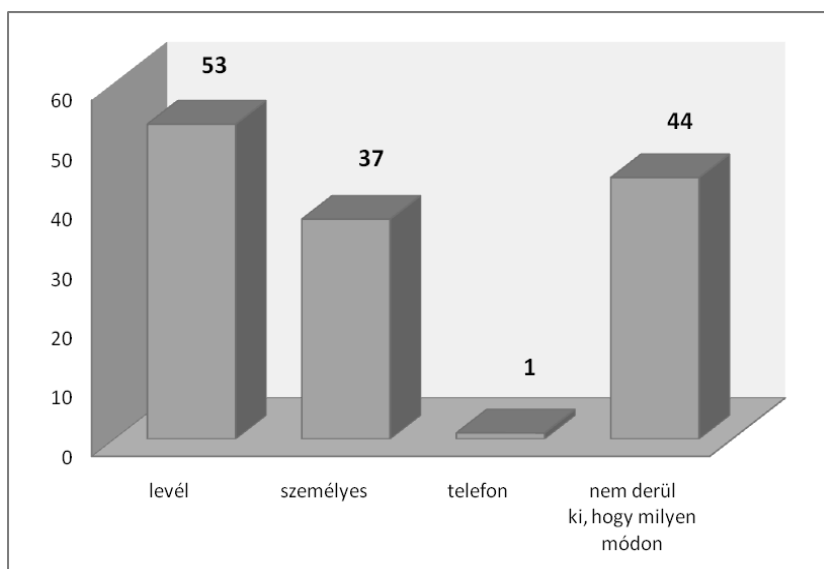
A panaszok, bejelentések formai jegyei

A panaszok sokféleképpen elemezhetők, talán az a legegyszerűbb, ha külön vizsgálom a formai és a tartalmi jegyeket. A formaiságon belül vizsgálható, hogy a beadványt milyen módon juttatták el az FM-hez. A 129 ügyből 53 esetben a panasz levélben érkezett a címzetthez; 17 alkalommal a levelek nincsenek meg, bár az adott ügyirat szerint azok az ügy bizonyos szakaszában még megvoltak. Hogy tudatosan nem kerültek az akta többi irata mellé, vagy elkallódtak az irattárig vezető úton, arra az ügyiratokból nem derül fény. A leveleket 28 esetben kézzel, 8 esetben pedig géppel írták. A panaszbeadványok célba jutását illetően még 2 másik nagy

³⁹ Kivételt képeznek természetesen azok az esetek, amikor bár mezőgazdasági ügyről volt szó, nem a járási vagy a városi, illetve a megyei tanács mezőgazdasági osztálya döntött. Ilyen esetekben bírósághoz, például a helyi járásbírósághoz is lehetett még fordulni.

⁴⁰ MNL OL XIX-K-1-o. Be-2/1960. 48. d.

csoportról beszélhetünk; ezek egyike a személyes megkeresés, a másik pedig az, amikor nem lehet eldönteni, hogy a panaszos személyesen vagy levélben tudatta a sérelmét. Utóbbi esetben az ügyirathoz nincs mellékelve panaszlevél, az iratokból pedig nem derül ki, milyen módon jutott el a panaszírodához a beadvány. Az ügyek egészét tekintve akad egy kivétel is: egy személy telefonon tett panaszt.

1. ábra. A megkeresések módjának megoszlása⁴¹

A panasztevők közül nem mindenki fordult közvetlenül a Bejelentések Irodájához, sokan egyszerűen a Földművelésügyi Minisztériumnak címezték beadványukat. Többen újságoknak

⁴¹ Az ábra adataihoz hozzáfűzhető még, hogy 4 alkalommal a panasztevő – az ügy különböző szakaszaiban – más-más módon, személyesen és levélben egyaránt a hatóságokhoz fordult. Azon esetek közül pedig, amikor nem lehet eldönteni, hogyan jutott el a panasz a Bejelentések Irodájához, egy alkalommal a panaszos levélben sürgette sérelmének orvoslását.

vagy a Magyar Rádió és Televízió Levelezési Osztályának írtak. A címzettek azután – az ügy kivizsgálását kérve – a megfelelő helyre továbbították a hozzájuk érkezett irományokat. Kétszer továbbított levelet a *Szabad Föld*, 1 esetről tette ezt a *Népszabadság*, 7-en pedig a Magyar Rádió és Televízióknak írtak. Utóbbi csoportba tartozók között van 2 olyan bejelentő is, akik (minden bizonnyal kedvezőbb elbírálást remélve) több helyre is elküldték panaszukat. Egyikükönél a címzettek között megtalálható az FM Bejelentések Irodája, a Minisztertanács Titkársága, a Magyar Rádió és Televízió Szerkesztősége „Válaszolunk hallgatóinknak” rovata és a *Heti Hírlap* szerkesztősége is. A levelet a Minisztertanács Titkársága továbbította a Bejelentések Irodájának, noha ez már megkapta saját példányát. A másik, több helyre is író személy felvette a címzettek közé a Termelészövetkezeti Tanácsot (rajta kívül még egy panaszos címezte ennek a szervnek a levelét), a Magyar Rádió és Televíziót, illetve magának a kormánynak is írt. Akadt olyan panaszos is, aki az állampárthoz juttatta el sérelmét: három ilyen beadványt találtam. Egyvalaki pedig egyenesen Kádárhoz fordult ügyének kivizsgálása végett. A levelet a pártfőtitkár titkársága továbbította a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának, majd az küldte tovább a Bejelentések Irodájának. Az MSZMP KB-hez fordulóik között volt olyan is, aki első ízben a Termelészövetkezeti Tanács Elnökéhez fordult, majd amikor ügyében számára kedvezőtlen döntést hoztak, megkereste az állampárt Központi Bizottságát. A sokféle helyre eljuttatott panaszok között még olyan is található, amelynél a panasztevő, az elsőfokú döntést megváltoztatni akarván, másodjára az MSZMP Budapesti Bizottsága Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemének küldött levelet, hátha ott kedvezőbben bírálják el az ügyét.

A címzettek, megkeresettek igen változatos listája kapcsán jogal vetődik fel a kérdés: a nagyobb nyilvánosság – a csekélyebb publicitású ügyekkel összevetve – vajon kedvezőbb elbírálást eredményezett-e? A földművelésügyi miniszternek és a minisztérium egyes főosztályainak címzett leveleket nem számítva 15 ügy kapott nagyobb nyilvánosságot. Ezek közül 4 esetben a panasztevő számára kedvező, 7-nél kedvezőtlen döntés született, 4 esetben pedig – itt a panasz több részből tevődött össze – az ügy egyik ré-

szénél a panaszos javára, másik részénél viszont ellene döntöttek. Vagyis a nagyobb publicitás nem jelentett automatikusan pozitív elbírálást. Kissé statikusan szemléljük azonban a kedvező–kedvezőtlen döntések arányát, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy az illető nem minden esetben lehetett elégedett a döntéssel akkor sem, ha ezt a járási vagy megyei tanács végrehajtó bizottságának mezőgazdasági osztálya a panaszosra nézve kedvezőnek tartotta. Az egyik panaszos egyebek mellett például sérelmezi, hogy kölcsönt adott a téesznek, az azonban nem adta meg a pénzt. A vizsgálat után a téesz közölte: abban az esetben kifizeti a szóban forgó összeget, ha a panasztevő igazolni tudja állítását, vagy a tartozást a korábbi – a beadvány idején már nem pozícióban lévő – vezetők elismerik írásban.⁴² Sőt, nem igazán lehet objektív módon eldönteni, hogy a határozat kire nézve kedvező, ha az eset egy részében pozitív, egy részében pedig negatív döntés született. Található olyan beadvány is, amikor a több panaszos miatt egyeseknél pozitív, egyeseknél viszont negatív előjelű a döntés.⁴³ Ennélfogva a 129-ből 27 ügyről lehet elmondani teljes bizonyossággal, hogy a panaszosra nézve kedvező volt a döntés, 61 esetben pedig azt lehet biztosan kijelenteni, hogy a határozat nem kedvezett a beadványt benyújtónak. Három esetben pedig a beadvány megvan, a vizsgálat eredménye és az ügy során született határozat azonban – nem tudni, mi okból – nincs az ügyirathoz csatolva. Vannak oly esetek is, amikor a Bejelentések Irodája nem döntést, hanem állásfoglalást hozott csupán, s bár az kedvező volt a panasztevőre nézve, a döntés már nem ismert. Így például a panaszos állítása szerint földjének bérlője belépett a téeszbe, a földbérlettel járó kötelezettségeket a téesz átvállalta, de azoknak nem tett eleget, így ő nem kapta meg a járandóságát. A válasz szerint a panaszos korábban már beperelte a téeszt, és a per során megegyezett a téesszel, tehát az ügy nem tartozik a Bejelentések Irodájára. Ha a téesz továbbra sem tesz eleget a bírósági egyezségnek, a panasztevő forduljon ismétlen a bírósághoz.⁴⁴

⁴² MNL OL XIX-K-1-o. Ba-9/1960. 48. d.

⁴³ MNL OL XIX-K-1-o. Ki-3/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Ne-6/1960. 48. d.

⁴⁴ MNL OL XIX-K-1-o. S-18/1960. 48. d.

A beadványok közül több nem is tekinthető panasznak, inkább „egyszerű” kérésként vagy kérdésként fogható fel. Az egyiknek a szerzője például azt kéri a Földművelésügyi Minisztériumtól, hogy egészségi állapotára való tekintettel ne kelljen belépnie a téeszbe az adott gazdasági évben, szeretne egyénileg gazdálkodni, s emiatt az agitátorok ne bántsák őt. A válasz szerint: ha belép a közös gazdaságba, az egészségi állapotának megfelelő munkát kap majd, így majd akkor is boldogulni fog.⁴⁵ Egy másik panaszos pedig az iránt érdeklődik, hogy a lucernájáért mekkora kártérítés jár. Levelében részletezi a bevetett föld nagyságát és a rajta található takarmány minőségét. A válasz szerint: ha valakinek a földje téesztáblába került, az azon lévő termést fel kell értékelni, s a kártérítést a használati értéknek megfelelően kell megállapítani és kifizetni. Bővebb felvilágosítást a járási tanács mezőgazdasági osztálya adhat.⁴⁶

Elmondhatjuk azt is, hogy nem egy esetben tulajdonképpen elszikkadt a panasz. A bejelentés után a vizsgálat nem oldotta meg az ügyet, vagy ha rá is világított szabálytalanságra vagy törvényteleniségre, a felelősök nem kerültek elő, illetve az ügy más fordulatot vett, miáltal megváltoztak a panaszból kirajzolódó szerepek. Ahhoz, hogy ezeket az ügyeket jobban megértsük, kvázi meg kell fejteni az adott szövegekből, mi is történhetett a beadvány megszületése és az ügy lezárulása közötti időszakban. Cs. D.-né például a földrendezés során 2 csereingatlant kapott. Azokon dolgozott is, de állítása szerint a helyi téeszelnök el akarta venni a földjét, ezért munka közben többször is gorombáskodott, erőszakosan viselkedett vele. Mint írta: „....kapálás közben – a két kiskorú gyermeke és 72 éves édesapja szemeláttára – erőszakosan löködte. Ennek az erőszakosságnak a nyomát napokig viselte a karján. Panaszával egy ízben a járási tanácshoz fordult, ahol azt az üzenetet adatták át vele a téesz-elnöknek, hogy most már kezdik megelégtelni a magatartását. Az üzenetre a téesz-elnök azt válaszolta, hogy mehet ő a minisztériumhoz is, őneki nem parancsol senki.” Az ügy kivizsgálása szerint a következő történt: a panasztevő 2 községben (Tenken és Erdőtelkén) 3 és 2, azaz 5 holdnyi csere-

⁴⁵ MNL OL XIX-K-1-o. Bo-32/1960. 48. d.

⁴⁶ MNL OL XIX-K-1-o. V-7/1960. 48. d.

ingatlant kapott. Tenken nem a csereingatlant kezdte művelni, hanem a táblába esett terület egy részét vetette be; a földterület maradékát a téesz művelte meg. Erdőtelkén a téeszelnök arról a földről vezette ki a panaszost, amely régen az övé volt, mivel azt és nem a csereingatlant kezdte el művelni. Ezáltal a téeszelnök eljárása jogos volt. „A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a panaszos összeférhetetlen természetű, úgy a tsz. elnökét, valamint a tanácsi dolgozókat szidta, már több ízben »lokaj«-oknak nevezte. Kijelentette, hogy ő nem tudja, mit iratnak vele alá, de azt, hogy az előbb említett okiratokat (Az eredeti ingatlan és a csereföld helyrajzi számával ellátott iratokról van szó. – K. Cs.) ő írta alá, elismeri. Természetesen ezen védekezése nem fogadható el. A vizsgálat során panaszossal is felvett külön jegyzőkönyv szerint kijelentette, hogy sem a tsz., sem a pedig a Tanács Vb. eljárása ellen semmi kifogása nincsen. A tsz. elnökének eljárását nem látom jogtalannak és szabálytalanak, mert panaszos figyelmeztetések ellenére sem volt (hajlandó) az általa jogtalanul bevetett föld további műveléséről lemondani. Véleményem szerint a tsz. elnöke jogosan járt el, ezzel a tsz. érdekeit védte. Az erdőtelki tanács Vb. elnökhelyettesének jelentése szerint a tsz. elnöke ellen csupán két ízben merült fel panasz, mindkettő egyéni dolgozó. Az egyéniekkel nem gorombáskodik, s ha esetleg velük szemben erélyesebb hangot használ, ez az egyéniek magatartására, viselkedésére vezethető vissza.” Nem lehet pontosan megállapítani, mi történt a bejelentés és a vizsgálat között eltelt időben, de a jegyzőkönyv szövegét látva igen valószínű, hogy a panaszost vagy „győzködéssel” bírták jobb belátásra, vagy saját maga állt el a panasztól a vele szemben lévő sorainak összezárása láttán.

Egy-egy levélről kiderül, hogy azt nem maga a panaszos írta.⁴⁷ Nehezen boldogult a betűkkel, idős kora vagy az iskolázottság hiánya okozhatta azt. Határozatlan vonalvezetéssel, rossz helyesírással, a papír méretéhez – a szöveget A4-es méretűre jegyezték

⁴⁷ A tanulmányban bemutatott beadványok szereplőinek csak a monogramját közlöm, a személyi jogok védelmének érdekében azonban azokat is megváltoztattam. Szintén ez okból az idézetekben felbukkanó településneveket meghagyom ugyan, a pontos lakcímet, a földtulajdon elhelyezkedését jelölő vagy azokra csak utaló részeket viszont elhagyom. MNL OL XIX-K-1-o. D-08-1960. 48. d.

le – képest aránytalan betűnagysággal íródott például az alábbi levél eleje:

*„Kerelem
nagyon szépen kerem a
T. elvtarsat halgasa
meg a panaszomat amit
itt a ...nénak ledik
talok és felhatalmazom
hogy a nevemben helyetem
leirja.”⁴⁸*

Máskor a panasztevő nem volt azonos a sérelmet elszenvedővel, hanem a gyermeke vagy más hozzátartozója fogalmazta meg a panaszt az érintett nevében. „Idecsatoltan megküldöm B. K-né, Bp. [...] sz. alatti lakos hozzánk intézett levelét, melyben az alábbiakról ír. Édesanyja a hevesi »Kossuth« tszbe lépett be tagként 900 négyszögöl földterületével. Háztájként saját földjét nem engedték visszatartani, hanem helyette másutt kapott kukoricaföldet. Megjegyezte, hogy édesanyja említett földterületét egyénileg gazdálkodónak juttatta a községi tanács. Ezen eljárást sérelmesnek tartja, és kérése arra irányul, hogy a szóbanforgó Heves, [...] dűlőben lévő földet testvére K. Cs. Bocsonád, [...] sz. alatti lakos kaphassa meg más egyénileg gazdálkodó helyett. Amennyiben K. Cs-nak az nem adható ki, úgy édesanyjának adják háztáji földként a következő gazdasági évtől.”⁴⁹ Nem nevezhető egyedi esetnek az sem, amikor egy másik személy nevében íródott beadványt vizsgálva az illetékes hivatal „kideríti”, hogy a sérelmet elszenvedő nem is tudott a dologról. Az egyik ilyen ügyben a panaszos azt sérelmezi, hogy a balatonberényi téesz édesanyja istállójából el akarja vinni a lovát. A vizsgálat szerint azonban a panasz alaptalan, mert azt nem a bejelentő írta meg, hanem másvalaki, akit az édesanyja megkért erre. Az anya ezt el is ismerte, s kérte, hogy szüntessék meg a vizsgálatot. Az ügyet közelelről ismerők megkérdezése nélkül nemigen deríthető ki mi is történt, az azonban érdekes, hogy az egy nappal korábbi jegyzőkönyv szerint az anya még azt vallotta, megbeszélték a fiával, hogy így járnak majd el. Ennek

⁴⁸ MNL OL XIX-K-1-o. Be-10/1960. 48. d.

⁴⁹ MNL OL XIX-K-1-o. Ko-24/1960. 48. d.

tükrében viszont már elképzelhető az is, hogy az anya a fia érdekében változtatta meg a beszámolóját. A „mindenre kiterjedő vizsgálat” azt is felfedte, hogy a panasz írója egy volt földbirtokos, „aki a községben mint kántor működik és igyekszik aláásni a szervezetek és állami szervek tekintélyét és segítkezik a felsőbb hatóságok félrevezetését elősegíteni”.⁵⁰ Feltehető, hogy sok esetben azért fordultak a beadvány megírása végett máshoz a panaszosok, mert az adott személy végzettsége vagy pozíciója révén a levélírónál könnyebben alkalmazta a hivatalok által elvárt és a kormányzat által kialakított nyelvezetet. Az 1950-es évek első felében keletkezett forrásokról szólva Farkas Gyöngyi megemlíti a kérvényeket is; azok egyike szerint a volt községi főjegyzőről állítja például a jelentést író ÁVH-tiszt, hogy „jelenleg a falu kulákságának jogi tanácsadója, beadvány- és kérvényírógató”.⁵¹

A panaszok, bejelentések tartalmi vonásai

A levelezéssel, a levélírás történetével foglalkozó szakirodalom alapján a hivatalos levelezés egyirányú, vagyis miután egy adott intézmény „felszólít, utasít, értesít, figyelmeztet”, a címzett nem válaszol a felé irányuló kommunikációra.⁵² Ehhez képest viszont a Bejelentések Irodájához forduló panaszosok leveleikkel, beadványaikkal kétirányú kommunikációt valósítanak meg. A panasztevő levelét ugyanis válasz követi, amely az ügymenetre jellemző sablonok mellett az ügy egyedi vonásait is megjeleníti. Az alábbiakban e két fél között zajló párbeszéd egyik résztvevőjének, a panasztevőnek a nyelvezetét vizsgálom meg röviden.⁵³

⁵⁰ MNL OL XIX-K-1-o. Ki-25/1960. 48. d.

⁵¹ FARKAS Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 2006/4. 167.

⁵² KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kriza János Néprajzi Társaság–Babes-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2008. 226.

⁵³ A két fél közül csak a panaszosok leveleire fókuszálok, a hivatalos levelezést kihagyom a vizsgálatból, mert az a másik csoporttal összevetve sokkalta kötöttebb, merevebb, formalizáltabb.

Egy levelet kézbe véve legelőször a címzett vagy a megszólítás tűnik fel. A panaszos levelek gyakran magának a földművelésügyi miniszternek – „Tisztelt Földművelésügyi miniszter elvtárs”⁵⁴ – vannak címezve, a címzettek listáján szerepel még az általa vezetett Földművelésügyi Minisztérium is.⁵⁵ Van ilyen is: „Tisztelettel kérem a Földművelésügyi Minisztériumot”.⁵⁶ Egy másik, alább részletesen bemutatandó esetben a *Népszabadság* „Tisztelt Szerkesztőség”-ét szólítja meg az a tanácselnök, aki tetteire önigazolást keresve ragad tollat;⁵⁷ egy másik levélíró a Termelőségvetkezeti Tanács Elnökének címezte írását.⁵⁸ Egy fentebb már idézett levél írója egy konkrét személyt szólított meg levele elején, akit a korszaknak megfelelően elvtársnak nevez;⁵⁹ e levél írója mellett több más panasztevő is használta levele elején az „elvtárs” titulust. Némelyik levél egyáltalán nem tartalmaz megszólítást. Az egyik ügyben keletkezett levél például – noha a panaszos, igazát keresve, a *Szabad Föld* nyújtotta nagyobb publicitást vette igénybe – sokkal inkább hasonlít egy hivatalos helyre benyújtott kérvényhez: „Alulírott Cs. K. 71 éves bokrosi lakos...”⁶⁰ Más alkalommal a levélíró saját maga nevezte kérvénynek a beadványát.⁶¹

A levelek befejezése szintűgy vizsgálható. Szokványosnak mondható, hogy mindössze az aláírás⁶² vagy az azzal együtt megjelenő „tisztelettel”⁶³ kifejezés szerepel rajtuk. Csak a megszólításokat és az elköszönéseket szemügyre véve is feltűnik, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó panaszosok közül többen is elcsajátított

⁵⁴ MNL OL XIX-K-1-o. E-5/1960. 48. d.

⁵⁵ MNL OL XIX-K-1-o. B-10/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Be-12/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Cs-22/1960. 48. d.

⁵⁶ MNL OL XIX-K-1-o. Cs-19/1960. 48. d.

⁵⁷ MNL OL XIX-K-1-o. Bu-16/1960. 48. d.

⁵⁸ MNL OL XIX-K-1-o. D-10/1/1960. 48. d.

⁵⁹ MNL OL XIX-K-1-o. Be-10/1960. 48. d.

⁶⁰ MNL OL XIX-K-1-o. Ba-9/1960. 48. d.

⁶¹ MNL OL XIX-K-1-o. Bo-32/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. J-7/1960. 48. d.

⁶² Azon ügyek közül néhány, amelyek panaszlevelei csak aláírást tartalmaznak: MNL OL XIX-K-1-o. Ba-9/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Be-10/1960. 48. d.

⁶³ Többek között a következő ügyiratokhoz csatolt leveleknél jelenik meg ez az elköszönési forma: MNL OL XIX-K-1-o. B-10/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. J-7/1960. 48. d.

ták a rendszer által életre hívott nyelvezetet (esetleg azonosultak is azzal); a fentebbi „elvtárs” megszólítás után az alábbi formulák levélzárasként bukkannak fel: „Kérésünk megismételve maradunk Hazafias Tisztelettel”;⁶⁴ „Maradok elvtársi üdvözléssel”;⁶⁵ „Maradok Elvtársi tisztelettel”;⁶⁶ „Válaszukat várva elvtársi üdvözléssel”;⁶⁷ „Intézkedésüket és válaszukat kérve maradok elvtársi tisztelettel”.⁶⁸

A panaszos levelekben a kezdő és a záró szavak mellett más helyütt is felbukkannak az állampárti időkhöz kötődő kifejezések, szófordulatok. Ezekből igen ritkán ugyan, de kiderülhet, hogy a levélírók milyen céllal használták a diktatúra által létrehozott nyelvezetet. Az egyikük – a fentebb már szóba hozott tanácselnök – által papírra vetett szavakat olvasva például igen valószínű, hogy az illető úgy bizonygatta saját igazát, hogy jelezte a rendszerrel való azonosulását és egyben befeketítette, megbélyegezte „ellenfelét”. Mondanivalóját leírva ugyanis megemlítette, hogy a gazda, akivel földje miatt vitába keveredett, „*lumpenproletár életmódot* (Kiemelés tőlem. – K. Cs.) folytat, nem dolgozik, több ezer forint adótartozása van, amit behajtani nem lehet”.⁶⁹

⁶⁴ MNL OL XIX-K-1-o. Be-12/1960. 48. d.

⁶⁵ MNL OL XIX-K-1-o. Bo-32/1960. 48. d.

⁶⁶ MNL OL XIX-K-1-o. Cs-19/1960. 48. d.

⁶⁷ MNL OL XIX-K-1-o. Bu-16/1960. 48. d.

⁶⁸ MNL OL XIX-K-1-o. D-10/1/1960. 48. d.

⁶⁹ MNL OL XIX-K-1-o. Bu-16/1960. 48. d. – Horváth Sándor – Stephen Kotkin amerikai szovjetológus módszertanához kapcsolódóan – a Szovjetunióban használt bolsevik nyelvezetről azt írja, hogy az emberek a mindennapokban alkalmazott rituális nyelvhasználatot céljaik elérése végett sajátították el, illetve alkalmazták a későbbiekben. (HORVÁTH Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 2006/2. 22–23.) A kommunista nyelvhasználat magyarországi használatának egyik lényeges forráscsoportjára, a bírósági iratokra támaszkodva Farkas Gyöngyi egy olyan 1950-es verekedési ügyet mutat be, amelyet a hatalom téveszellenes izgatásként jelentített meg. A szerző tanulmányában a tanúk és a vádlottak vallomásai alapján felhívja a figyelmet arra, hogy a hatalom fogalmi készletének használata az érdekvégyesítő stratégia részeként értelmezhető. (FARKAS Gyöngyi: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem”. Egy „kulákper” és szereplői 1950-ből. In: HORVÁTH Sándor [szerk.]: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 94–115.)

A levelek tartalmát tovább boncolgatva megfigyelhető az is, hogy az ügyintézők többször is nem egyszerűen mint megoldandó ügyeket kezelték a beadványokat, hanem vagy „belső indíttatástól vezérelve”, vagy „hivatalból” kommentárt is fűztek hozzájuk. Ez történt abban az esetben is, amikor a levélíró nem szorítkozott panasza ecsetelésére (sérrelmezte, hogy bár egyéni gazdálkodó, mégis bevitték a téeszbe a földjét, mondván, hogy az öccsével él együtt, aki belépett a téeszbe, továbbá az elvett földje után nem kapott csereingatlant), hanem minősíti is a helyi tanács és tanácselnök ténykedését: „De akár hova megyek, bár hova fordulok az Apátfalvai Tanács elnök mindenütt előre jár...”; „Hát itt kérem ilyen becsületes a Tanács”. Az ügyintéző a mondatokat pirossal aláhúzta, és a következő megjegyzést vetette melléjük papírra: „Ez kimeríti a rágalmazást”.⁷⁰ A kárvallottak részéről egyébként nem ritka, hogy nem emlegetik túl nagy tisztelettel sem a téesz vezetőit, sem magát a téeszt. Egy családapa például azt sérelmezte, hogy téesztag felesége 5 gyereket nevel, így ígéretet kapott rá, hogy melléjük maradhat, a téesz viszont folyamatosan erőlteti, hogy vegyen részt a termelőmunkában. Továbbá azt sem veszi figyelembe a téesz, hogy sokat betegeskedik. Mindezeket túl panaszolta még, hogy a téesz állatokat és 3 kereszt gabonát is elvitt a háztájijából. Az ügyben folyt vizsgálat szerint a téesz nem tudta betartani korábbi ígéretét, s csak annak nem kell dolgoznia, aki igazolja, hogy beteg vagy öreg. A feleség mellesleg korábban állandóan részt vett földjük megművelésében. A téesz a jogszabály értelmében eljárva vitte el az állatokat, ugyanez érvényes a gabonára is. Zárásként, az ügyet lezártnak tekintve, a járási tanács mezőgazdasági osztálya még hozzáfűzi a fentebbiekhez: „Az, hogy a felesége és a tsz vezetői között komoly viták, ellentétek állnak fent, azt az Ön felesége idézi elő, mert nem tartja be az alapszabályt és emellett igyekszik az elnököt és több vezetőt lejáratni, azt híreszteli hogy azok sikkasztók tolvajok, ez nem más, mint rágalom a vezetők felé. Bizalmatlanság a tagság és a vezetők között, ami a közös munka rovására megy.”⁷¹ Megjelenik a téeszellenesség abban az ügyben is, amikor a panaszos azt sérelmezi, hogy férjét kizárták a termelőszövetkezetből

⁷⁰ MNL OL XIX-K-1-o. Be-10/1960. 48. d.

⁷¹ MNL OL XIX-K-1-o. L-16/1960. 48. d.

az elnökkel való összeszólalkozása miatt. A kizárás jogos volt – olvasható a vizsgálat utáni jelentésben –, mivel a téesz közgyűlése hozta meg a döntést. Különben sem a téeszelnökkel való összeszólalkozás miatt zárták ki, hanem azért, mert sorozatosan részeskedett, amiért többször is figyelmeztették. Megjegyzik továbbá, hogy ittasan többször is szidta a téeszt, vagy napokig nem jelent meg a munkahelyén.⁷²

További vizsgálati szempont lehet, hogy a panasz milyen társadalmi háttérű embertől érkezett a Bejelentések Irodájához. A források részletesebb elemzésének megkezdése előtt úgy gondoltam, a panaszosok körét két nagy részre célszerű bontani: egyéni gazdák és téesztagok (a pártoló és a rendes tagokat nem kezelem külön csoportként). Az ügyek tüzetesebb átnézése után azonban kiderült, hogy nem lehet ilyen egyszerűen megoldani a dolgot, létezik ugyanis egy olyan – igaz, meglehetősen csekély létszámú – csoport, amelybe azok tartoznak, akik se téesztagoknak, se egyéni gazdáknak nem minősülnek. Ezt is figyelembe véve a panasztevőkről elmondható, hogy mind téeszdolgozóként, mind egyéni gazdaként 63-an fordultak sérelmükkel a Bejelentések Irodájához (pontosabban ennyi beadvány született, mert mint azt már említettem, több alkalommal is előfordult, hogy a panaszosok közösen léptek fel), ami az összes esetet figyelembe véve mindkét csoportnál 48,83%-ot tesz ki. Mellettük 4 (ez az esetek 3,1%-a) olyan ügyel is foglalkozott a Bejelentések Irodája, amelyeknek bejelentői egyik csoportba sem sorolhatók. Ezekhez a számokhoz hozzáfűzném, hogy egy beadvány – többek panaszát is tartalmazva – mind a téesztagokhoz, mind pedig az egyéni gazdákhöz köthető. A levélírók két nagy csoportba sorolásával persze leegyszerűsítve jelenik meg a panasztevők köre, a téesztagok ugyanis (a nyugdíjat kapók vagy arra számítók, illetve a tartósan betegellátásban részesülők vagy annak megítélésére várók kivételével) szinte mindannyian mezőgazdasági munkát végeztek, az egyéni gazdáknál viszont nem ilyen egyszerű a helyzet. Esetükben némelyeknél kimutatható a kétlakiság, vagyis hogy a földművelés nem tekinthető elsődleges jövedelemforrásnak, mert állandó, más ágazatban lévő munkájuk

⁷² MNL OL XIX-K-1-o. Sza-25/1960. 48. d.

mellett műveltek csak kisebb-nagyobb földterületet. Az egyik esetben például a panaszos azt sérelmezi, hogy bár nem tagja a helyi téesznek, mert gátör, korábban pedig ipari munkás volt, a téesz elvette a földjét és nem jelölt ki helyette másikat.⁷³ Nemegyszer jelzik is az illetők, hogy a földből származó bevételre mint mellékjövedelemre számítanak, s ezért kérik ügyük mielőbbi rendezését. Az egyik panasztevő „Január hó 19-én megjelent a községi tanácsnál és érdeklődött a föld ügyek iránt. Ekkor két – előtte ismeretlen – személy felszólította, hogy írja alá az eléje helyezett nyomtatványt. A bejelentő abban a tudatban írta alá – elolvasás nélkül: szemüveg nélkül nem lát – bizalommal, hogy kérése szerint intézik el. Kérése az volt, hogy a földet bérbe adja a tsz-nek, mert a jövedelemre szüksége van. Ugyanis jelenleg a Külkereskedelmi Vállalatnál takarítónői beosztásban dolgozik, így a jövedelme is kevés. Kéri a felajánlás körülményeinek a felülvizsgálását, és annak (az állam számára történő felajánlás. – K. Cs.) hatályon kívül helyezését.”⁷⁴ Az ügyben tapasztalható megtévesztés (akárcsak a később bemutatásra kerülő fizikai atrocitások) a diktatórikus eszköztár egyik elemének tekinthető, hiszen az agitátorok részéről az erőfölénnyel való visszaélést, illetve a sérthetlenségükbe vetett hitet tükrözi. A jelenség nem egyedülálló. Egy másik alkalommal a bejelentés szerint a községben a téesszervezés során a panasztevő földje belekerült a téesztáblába, de csereingatlant nem kapott, pedig a falusi, a járási és a megyei szerveknél is járt emiatt. „Rámutatott még arra is, hogy Fülöpszállás községben lakik 81 éves süket, teljesen elaggott édesanyja, akivel állítólag aláíratnak különböző nyilatkozatokat, azonban, hogy az mire irányult, sem édesanyja, sem pedig ő megmondani nem tudja.” Egy községktanácsi rendelet szerint az aláírt papír nem belépési nyilatkozat lehetett. A vizsgálat azt állapította meg, hogy a panaszos édesanyja a belépési nyilatkozatot aláírva belépett a termelőszövetkezetbe, így „a községi tanács vagy pediglen az ÁFTH megyei földmérési és földnyilvántartási dolgozó nem is mutathatja meg csereingatlanát. Az sem felel meg a valóságnak, hogy édesanyja nem tudta, hogy a szervezés

⁷³ MNL OL XIX-K-1-o. Cs-19/1960. 48. d.

⁷⁴ MNL OL XIX-K-1-o. Mo-5/1960. 48. d.

során mit irt alá, bár nevezett idős asszony azonban szellemileg beszámítható.”⁷⁵

A négy, sem egyéni gazdának, sem téesztagnak nem besorolható beadványozó ügyében különböző okok folytán a mezőgazdasági szektorhoz való kötődésen kívül közös vonás nem mutatható ki. A leginkább kusza ügy tulajdonképpen panasznak sem tekinthető. A beadvány egy tanácselnökhöz kötődik, aki levéllel kereste meg a *Népszabadságot*, és az újság továbbította azt a Bejelentések Irodájának. A levél írójának kérdése: helyesen járt-e el, amikor a tagosítás során egy lakos esetében nem érvényesült a helyén maradás elve, vagyis hogy a saját földjén gazdálkodhasson továbbra is. Ez – mint leírja – azért történt, mert az illető felajánlotta a földjét, de nem vitte be az erről rendelkező, aláírt papírt a tanácshoz, így az nem volt érvényes, de közben a földjét már másnak kiosztották. A beadványozó említi, hogy az adott lakos esetében a szóban forgó földről lekaszált takarmányt nem engedte eladni sem, mert azt már nem ő használta. Eddig, mondhatni, szokványos a történet: egy helyi előljáró olyan meglátásokat fogalmaz meg tetteinek igazolásaképp, amelyek vádnak is beillenének. A folytatás azonban eltér a megszokottól. A rendszer ugyanis nem állt ki gépezetének egyik fogaskereke mellett. A kivizsgálás során azt derítették ki, hogy a szóban forgó lakos valóban nem írta alá a földfelajánlási nyilatkozatot, de a takarmány lekaszálására és felhasználására még engedélyt kapott, így a tanácselnök jogtalanul járt el. A földet az illetőnek nem tudják visszaadni, mert azt már másnak kiosztották, így máshol kap csereföldet. Kiderítették azt is, hogy a beadványt író többek kárára is visszaélést követett el, illetve több feljelentés és bírósági eljárás van ellene folyamatban.⁷⁶ A következő, egyedinek tekinthető esetről a panasztevő az egyik kajdacsai téesz elnöke volt, aki nem kapta meg a járandóságát. A panaszos előbb a megyei tanács mezőgazdasági osztályának, majd két alkalommal a téesz vezetőségének is írt. A megyei tanács mezőgazdasági osztálya kötelezte a téeszt a járandóság kifizetésére, de az csak az 1960-as zárszámadás után, vagyis 1961-re tervezte azt megejteni, mert mint azt a panaszosnak többször is megmondták,

⁷⁵ MNL OL XIX-K-1-o. O-4/1960. 48. d.

⁷⁶ MNL OL XIX-K-1-o. Bu-16/1960. 48. d.

anyagi nehézségeik vannak.⁷⁷ A harmadik esetben a panasztevők – egy testvérpár – sérelmezik, hogy miután szüleik beléptek a téeszbe, nekik is kötelezővé tették azt, holott ők egy ideje már betanított segédmunkásként dolgoztak egy hídépítő vállalatnál. A vállalat már el is küldte munkakönyvüket a téesznek. Az ügyben folyt vizsgálat végén megjegyzik, hogy a panaszosok nemcsak a Bejelentések Irodájában, hanem máshol is panaszt tettek, így mire tulajdonképpen az érdemi vizsgálat megtörtént volna, az említett téesz már intézkedett az ügyben, és a munkakönyveket odaadta a panaszosoknak.⁷⁸ Az utolsó panaszos egy vasutas. Sérelmezi, hogy a fiát a téesz munkára kötelezi, bár nem lépett be a téeszbe, csak a felesége. Ő maga Budapesten dolgozik szerelőként, s a vállalat már kilátásba is helyezte, hogy megszünteti a munkaviszonyát. Több vizsgálat is folyt az ügyben, amelyek után azt állapították meg, hogy a téesz nem követett el törvénysértést, a panaszos fiától ugyanis mindössze azt kérték, amikor a szerelői munkára jelentkezett, hogy a helyi téesztől kérjen igazolást arra nézve, hogy ott nincs szükség a munkájára. A téesz munkaerőhiánnyal küzd, így nem ad ki ilyen igazolást; a községi tanács sem állít ki ilyet. A vállalat alkalmazhatja a fiút, azt a téesz nem tudja, és nem is fogja megakadályozni. Miután a panaszost erről tájékoztatták, kiderült, hogy a fia már néhány napot dolgozott a téeszben, és úgy tűnik, ott is marad a későbbiekben.⁷⁹

A következő kérdés az lehet: milyen típusú ügyek bukkannak fel a panaszirodához eljuttatott beadványokban? Előzetesen megjegyzem, hogy a *Szabad Föld* és a Magyar Rádió és Televízió által 1961-ben írt jelentések is tagolták tartalmi szempontból a téesztagok panaszleveleit. A *Szabad Föld* márciusi jelentése például a panaszok hét típusát tartalmazza: a) a téesz vagy a község nehezíti a szövetkezeten kívüli munkába állást, b) az idős téesztagok a téesztámogatás hiányát, illetve az SZTK díjának levonását panaszolják, c) gond van a zárszámadásokkal és a munkaegységek elszámolásával, d) a háztáji földdel kapcsolatos panaszok, e) az erőszakos téeszszervezéssel kapcsolatos panaszok, f) a beteg,

⁷⁷ MNL OL XIX-K-1-o. Ki-35/1960. 48. d.

⁷⁸ MNL OL XIX-K-1-o. Na-7/1960. 48. d.

⁷⁹ MNL OL XIX-K-1-o. R-2/1960. 48. d.

munkaképtelen téesztagok panaszai, valamint g) az egyedi vonások miatt csoportosítás nélküli panaszok.⁸⁰

A Magyar Rádió és Televízió februárban olyan panaszos levelekről készített feljegyzést, amelyek a munkafegyelem megszültetését célzó intézkedések, a háztáji földekkel és a földjáradékkal kapcsolatos kérdések és a pártoló tagok problémái kapcsán érkeztek hozzá.⁸¹ Ugyancsak a Magyar Rádió és Televízió által készített júliusi összegzés a téeszvezetés problémáit, a gazdálkodást, a munkaerőhiányt, a földjáradék ki nem fizetésének problémáját, a téesztagok közötti ellentéteket és a közös alap be nem fizetését jelző leveleket tartalmazza.⁸² Az ügyek tipizálásánál szembesültem a fentebb már ecsetelt jelenséggel, vagyis azzal, hogy az eseteket nehéz csoportosítani, így könnyen előfordulhat, hogy jó néhány esetet másvalaki eltérő csoportba sorolna, vagy egyszerűen külön típusokat hozna létre. Igyekeztem megőrizni az esetek egyediségét, így a több részből összetevődő panaszokat nem soroltam be olyan csoportba, amely az adott panasznak csak egy részét takarná (1. táblázat).

1. táblázat. A panaszok típusai téesztagok esetében⁸³

A panasz típusa	Eset-szám	A panaszokon belüli arány
Kilépési szándék jelzése	4	6,34%
Állami gazdaságban való alkalmazás kérése	1	1,58%
Munkaegység-elszámolási panasz	2	3,17%
Munkaegység-elszámolási panasz, illetve kilépési szándék jelzése	1	1,58%
Pártoló tagsággal összefüggő panasz	2	3,17%
Kártalanítási összeg nagysága, illetve munkaegység-elszámolás miatti panasz	1	1,58%

⁸⁰ MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Jelentés a Szabad Föld szerkesztőségébe érkező levelekről/1961. 16. ó. e.

⁸¹ MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata. Feljegyzés a termelőszövetkezeti tagok egyes problémáiról/1961. 16. ó. e.

⁸² MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata. Feljegyzés a tsz-ek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról/1961. 16. ó. e.

⁸³ Mind ennél, mind a későbbi táblázatoknál kerekített értékeket használok.

Szőlő és gyümölcsös kivágására kötelezés miatti panasz	1	1,58%
Kártalanítási összeg nagysága miatti panasz	3	4,76%
Háztáji földdel összefüggő panasz	8	12,69%
Állatbeviteli kötelezettséggel kapcsolatos panasz	2	3,17%
A termény elhelyezésének akadályozása miatti panasz	1	1,58%
SZTK-díjjal kapcsolatos panasz	2	3,17%
Beviteli kötelezettség, illetve a háztáji föld megvonása miatti panasz	1	1,58%
Kizárás miatti panasz	5	7,93%
Csereföld kérése, illetve kilépési szándék jelzése	1	3,17%
Téeszben való munkavégzésre kötelezés miatti panasz	3	4,76%
A bevitt föld felett két téesz között zajló vita miatti panasz	1	1,58%
Rendes taggá nyilvánítás miatti panasz	1	1,58%
Rendes taggá nyilvánítás elmaradása miatti panasz	1	
A téészen kívüli ideiglenes munkavállalási kérelem	1	1,58%
Erőszakos téesszervezés, illetve felszerelés elvétele miatti panasz	1	1,58%
A kedvezményes betegellátáshoz szükséges igazolás ki nem adása, illetve a munkaegység-előleg keveslése	1	1,58%
Hivatali visszaélés, helytelen gazdálkodásból eredő problémák	2	3,17%
Tagsági viszony rendezetlenségéből fakadó probléma	2	3,17%
Csereföld kérése, illetve a téeszbe való belépéskor történt megtévesztés	1	1,58%
Fizikai munka alóli mentesítés kérése	1	1,58%

Háztáji föld ki nem mérése miatti panasz, illetve kilépési szándék jelzése	1	1,58%
Búza kérése a megélhetési problémák miatt	1	1,58%
Prémium ki nem fizetése	1	1,58%
Termés betakarításának tiltása, illetve annak a téesz részéről történt utólagos sérelmezése miatti panasz (a háttérben a föld tulajdonjogának kérdése áll)	3	4,76%
Termés betakarításának tiltása miatti panasz, illetve kilépési szándék jelzése	1	1,58%
Az egyéni gazdálkodás fenntartásának kérése	1	1,58%
Betegség miatt nem megterhelő munka, illetve háztáji föld kimérésének kérése	1	1,58%
A szülők földjének a téesz és az állami gazdaság által történő használata miatt haszonbér kérése	1	1,58%
Kártalanítási összeg nagysága, illetve munkaegység-elszámolás miatti panasz	1	1,58%
Háztájiban tartott állatok takarmányának ki nem utalása miatti panasz	1	1,58%
Téeszátszervezés tiltása miatti panasz	1	1,58%

Az ügyek sokfélesége miatt nem szándékozom sem a téesztagok, sem az egyéni gazdák minden ügytípusával külön-külön foglalkozni, de néhány főbb tendenciára és a mögöttes jelenségekre mindenképpen felhívom a figyelmet. Mint látható, a legnagyobb számban (8 eset) azok a panaszok jelennek meg, amelyek a háztáji földdel függenek össze. A leggyakoribb, hogy a téesztag nem kapott háztáji földet, de megjelennek olyan ügyek is, amikor nem a bevitt földből, hanem másikból mérték ki a háztájit, illetve megvonták a háztáji föld használatának jogát. Nagy számban fordul elő – 5 ilyen ügy található – a téeszből való kizárás miatti panasz is. Az ilyen típusú ügyekben a kizárás betegség miatt történt (ezek rendeződnek oly módon, hogy a panaszos öregségi nyugdíjat kap),

vagy rossz munkavégzés, a nem megfelelőnek minősített viselkedés (részegeskedés, a téesz és a nagyüzemi gazdálkodás szidalma-zása, a téesz eszközeinek nem megfelelő kezelése) volt az oka. Egy esetben pedig, amikor a tag pártoló tagságát szüntették meg, nem indokolták a döntést. A korábbi időkhoz hasonlóan a munkaegység-elszámolás most sem működött tökéletesen; ennek tulajdonítható, hogy ez a panasz 2 ízben önállóan, másik 2 alkalommal pedig valamilyen más panasszal kiegészülve fordul elő. Gyakoribb ügýptípusnak mondható még a kilépési szándék, amelyet szintén négy bejelentő jelzett.

Jó néhány példa található a családi stratégiák alkalmazására. A minél kedvezőbb pénzügyi helyzet megteremtése és/vagy a mezőgazdaságtól való eltávolodás vágya állhatott az alábbi panaszos ügyének hátterében is. A bejelentőről, miután belépett a helyi téeszbe, az orvosi vizsgálat megállapította, hogy mezőgazdasági munka végzésére tartósan nem alkalmas. A panasztevő sérelmezi, hogy a nyugdíjjárulékot és az SZTK-díjat a téesz egész évre előre levonta egy, a háztájijából értékesített borjú árából, sőt, a téesz nem akar neki háztáji földet sem adni. A vizsgálat szerint a panaszos valóban beteg, de tudna dolgozni, csak hogy nem a téeszben, mert fuvarozással jobban keres. Az SZTK-járulékot pedig jogosan vonták le a borjú árából, a hiba csak az volt, hogy egész évre előre. A nehéz helyzetet szemléltetendő megemlítik azt is, hogy a téesznek körülbelül 60 ilyen tag után kell betegellátási díjat fizetnie.⁸⁴ Több panaszban is felbukkan az, hogy az adott időpontban még aktívan vagy korábban földműveléssel foglalkozó idős emberek a nyugdíjra és/vagy az SZTK-díjra igényt tartva léptek be a téeszbe.⁸⁵ Mint az e panaszok alapján is látszik, a termelősövetkezetek munkaerőhiánnyal küzdöttek. A helyzet komolyságát jelzi egy statisztikai feljegyzés, amely szerint a bejegyzett téesztagok – arányuk téészenként 25-60% között mozgott – teljességgel vagy nagyobb részben kivonják magukat a közös munka alól.⁸⁶ A téeszek,

⁸⁴ MNL OL XIX-K-1-o. F-10/1960. 48. d.

⁸⁵ Ilyen ügyek többek között a következők: MNL OL XIX-K-1-o. Be-17/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Ha-13/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. Na-10/1960. 48. d.; MNL OL XIX-K-1-o. R-25/1/1960. 48. d.

⁸⁶ VARGA ZSUZSANNA: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektívizálás, 1958–1961. I. m. 468.

a probléma megoldása végett, nemegyszer minden erejüket latba vetve igyekeztek tagokat toborozni a mezőgazdasági munkákra. Ez az erőfeszítés tükröződik több ügyben is. Ilyen például az a fentebb már említett eset, amikor egy vasutas szerelőként dolgozó fiát akadályozták a téészen kívüli munkavégzésben.⁸⁷ Vagy amikor a panasztevők sérelmezik, hogy pártoló tagok a téészen, de nem kaptak háztáji földet. A bejelentők hiába igazolják, hogy másutt munkaviszonyban állnak, a vizsgálat szerint, mivel a téész munkaerőhiánnyal küzd, a téész közgyűlése úgy döntött, a pártoló tagoknak is ki kell venniük részüket a közös munkákból ahhoz, hogy háztáji földet kapjanak. Javasolják, hogy a panaszosok is végezzenek a közösben munkát, akkor kapnak háztájit.⁸⁸ Egy további esetben a panasztevő szerint rendezetlen a téésztagsági viszonya, illetve háztáji földet sem kapott. Az ügy kivizsgálása során kiderült, hogy a panaszos és lánya egy időben léptek be a téészbe rendes tagnak. Mivel földet is vittek be, a téész köteles volt őket bejelenteni SZTK-ellátásra, fizeti is utánuk rendszeresen az SZTK-biztosítást. A panaszos lányát a téész vezetősége többször is felszólította, hogy erejéhez mérten vegyen részt a téészben zajló munkában: „....kérték őt arra, hogy kapcsolódjon be a közös munkába, mivel még fiatal és segítse elő a tsz politikai, gazdasági megszilárdítását. A tsz nagyon meg van szorulva, munkaerőhiánnyal küzd.” A közeledés eredménytelen volt, a nő nem volt hajlandó részt venni a közös munkában. Arra hivatkozott, hogy beteges, de nem jelent meg egy orvosi bizottság előtt. Anyját rábeszélte arra, hogy ne engedje magát felterjeszteni munkaképtelenségi járadékra, mert nyugdíja alig valamivel kevesebb annál. A vizsgálat szerint a probléma rendezésének módját megbeszélték a panaszossal; a háztájiról nem ejt szót a jelentés.⁸⁹

Az esetek között van egy olyan, amikor a panasz nem kötődik a termelőszövetkezethez, sem annak működéséhez vagy döntéséhez. Egy téésztag állítása szerint a munkaegység-részesedés fejében kapott takarmányt nem tudja elhelyezni, mert nem engedi meg neki a társbérloje. A bejelentő férje ugyanis vasutas, és egy

⁸⁷ MNL OL XIX-K-1-o. R-2/1960. 48. d.

⁸⁸ MNL OL XIX-K-1-o. Ho-13/1960. 48. d.

⁸⁹ MNL OL XIX-K-1-o. Na-10/1960. 48. d.

2. táblázat. A panaszok típusai egyéni gazdák esetében

A panasz típusa	Eset-szám	A panaszokon belüli arány
Közös háztartásban élésből fakadó beviteli kötelezettség miatti panasz	8	12,69%
A tulajdonos tudta nélküli földbevitel, illetve a föld után járó földjáradék elmaradása miatti panasz	1	1,58%
A télesztáblába esett ingatlan helyett kapott csereingatlannal kapcsolatos problémák	16	25,39%
Haszonbérlet korai életbelépése miatti panasz	1	1,58%
Egyéni gazdálkodás folytatásának kérése	1	1,58%
Goromba, erőszakos téeszelnök miatti panasz	1	1,58%
Termés betakarításának tiltása, illetve annak a téesz részéről történt utólagos sérelmezése miatti panasz (a háttérben a föld tulajdonjogának kérdése áll)	8	12,69%
Kártalanítási összeg nagysága, illetve annak elmaradása miatti panasz	8	12,69%
Állatbeviteli kötelezettség miatti panasz	2	3,17%
A termény közös szérűre hordására kötelezés miatti panasz	2	3,17%
Erőszakos téesszervezés miatti panasz	1	1,58%
Téesz által használt föld után járó haszonbér ki nem fizetése	5	7,93%
A téeszbe való belépési nyilatkozatot megtevesztéssel íratták alá	1	1,58%
Föld téesz általi elvétele és használata miatti panasz	1	1,58%
Téeszbe való fel nem vétel miatti panasz	1	1,58%
Földrendezés okozta méltánytalanság miatti panasz	5	7,93%
Érdeklődés a téesztáblába került termés után járó kártalanítás nagyságáról	1	1,58%

örházban laknak. A panaszt mellesleg már a kivizsgálás során megoldottnak minősítették, mert a MÁV kettéválasztotta a padlástérteret, így a bejelentő elhelyezhette a saját részén a terményeket.⁹⁰

Ha az egyénileg gazdálkodók beadványait vizsgáljuk, többnyire más panasztípusokat különíthetünk el, mint a téesztagoknál (2. táblázat).

Az egyéni gazdák által benyújtott panaszok mintegy negyede (16 ügy) a téesztáblába került föld helyett kapott csereingatlanul függ össze: zömmel az ingatlan minőségét, a lakhelytől való távolságát kifogásolják, olykor pedig azt, hogy a téesz nem akarja kiadni azt. A nagyobb ügycsoportokkal folytatva: van 3 olyan, amelyben egyaránt 8-8 eset található. Az egyik csoportot a közös háztartásban élésből fakadó beviteli kötelezettségből fakadó panaszok adják. Másik csoportot alkotnak a termés betakarításának tiltása, illetve annak a téesz részéről történt utólagos sérelmezése miatti panaszok. Ezeknél – mivel a gazda és a téesz között nem volt tisztázott a föld tulajdonjoga – a szövetkezet olykor meg is előzte az egyénileg gazdálkodókat a vitatott termény betakarításában. A harmadik ügytípust pedig a kártalanítási összeg nagysága, illetve annak elmaradása miatti panaszok képezik. (A csereingatlanok ügyeivel kiegészülve az ilyen jellegű bejelentések majd kétharmadot tesznek ki!) Érdemes megvizsgálni, mi állt a közös háztartásban élésből fakadó beviteli kötelezettség hátterében. A törvényalkotók, számolva az esetleges bonyodalmakkal, megalkották az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendeletet, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezetről és a termelőszövetkezeti csoportról szól. A rendelet 20. §-a a földbevitelről intézkedik. Első bekezdése szerint: „A tag köteles a saját, valamint a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármilyen más törvényes jogcím alapján használatában levő összes földet – ideértve a legelő- és erdőilletőséget is – a termelőszövetkezet közös használatába adni, kivéve a törvényesen visszatartható háztáji földet.”⁹¹ Tehát egy többgenerációs család, amely egy házban, de külön háztartásokban élt, hiába taktikázott úgy, hogy ingatlanát széttagolta, azok tulajdonjo-

⁹⁰ MNL OL XIX-K-1-o. E-5/1960. 48. d.

⁹¹ *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye.* 1959., 1960. 97.

gát különböző nevekre íratta, majd egyvalaki közülük a saját földjével belépett a téeszbe. A rendelet szerint ez esetben mindegyik földtulajdonosnak – hiába élt állítása szerint külön háztartásban – kötelező a téeszbe bevinni földjét, állatállományát vagy gazdasági felszerelését.⁹² Az egyik ilyen ügy kivizsgálása során született jelentésben az előadó fel is hívta a figyelmet az ilyesfajta stratégia alkalmazására. „Ezen túlmenően megjegyezni kívánom, hogy a tsz-szervezés előtt a szóban forgó család a használatában lévő birtokot különböző jogcímenek (fiam, lányom, nagyanyám, sógorom és egyebek) jogcímen futatta. Az igazság az, hogy B. Á. és családja munkálta az összes, különböző nevekre szétíratott, illetve bérelt földeket [...] A községi tanácsnak, a pártszervezetnek, a községi tsz-elnököknek és a járási tanácsnak az a véleménye, hogy nem B. Á. az egyedüli, aki az őszi kalászosokat különböző fondorlattal szeretné kiaratni, ami a tsz kenyérgabona-szükségletét veszélyezteti.”⁹³ Nagyobb ügytípus még (5 eset) a téesz által használt föld után járó haszonbér ki nem fizetése miatti panasz, illetve ilyen nagyságrendben fordul elő a földrendezés okozta méltánytalanság miatti panasz is. Ezek általában abból adódnak, hogy a téesz táblájába került földekkel nem megegyező nagyságú a csereingatlan. Akadnak jóval kisebb számú, akár csak egyetlen eset alkotta ügytípusok is. Az egyik kérelmező például – miután állítása szerint egész életében a mezőgazdaságban dolgozott – idős korában majd szeretne nyugdíjat kapni, ám a községében eddig nem alakult téesz, amelybe beléphetne. A legközelebbi termelőszövetkezet 11 kilométerre esik, rokkantsága miatt a mindennapi odautazás nehézségekbe ütközik. Kéri, hogy problémáját a téesz keretein belül oldják meg. A vizsgálat keretében javasolnak egyébként számára egy konkrét téeszt, s majd annak kell megállapítania azt is, milyen munkát képes a bejelentő végezni.⁹⁴

A téesztagok és az egyéni gazdák panaszai alapján elkülönített ügytípusok összevetése után látszik, hogy a szövetkezetben dolgozók esetében sokkalta változatosabb a sérelmi skála (37 ilyen

⁹² Az ilyen jellegű esetekben olykor található a panaszosra nézve pozitív döntés is. (MNL OL XIX-K-1-o. Sza-18/1960. 48. d.)

⁹³ MNL OL XIX-K-1-o. Ka-10/1960. 48. d.

⁹⁴ MNL OL XIX-K-1-o. R-25/1/1960. 48. d.

típust különítettem el), az egyéni gazdáktól viszont kevesebb mint feleannyi típusú (17) panasz futott be a Bejelentések Irodájához. A termelőszövetkezeti tagok és az egyéni gazdák panaszai között nem sok a közös vonás. Ilyen a panaszos által elvetett termés betakarításának tiltása, az erőszakos téeszszervezés, az állatbevitelre kötelezés és a kártalanítás összegének nagysága miatti bejelentések. Ezek sorából csak a tettelegességig fajuló téeszszervezés miatti sérelmeket ismertetem röviden. Mindegyik csoportban egy-egy ilyen található. Az egyéni gazdák közül egy férfit adóügyének tisztázása miatt hívtak be a tanácsházára, majd azt követően próbálták erővel rávenni a téeszbe való belépési nyilatkozat aláírására; a kialakult kisebb dulakodás során el is esett az idős, 80 éves férfi. Az ügyben folyt vizsgálat nem tudta megállapítani az agitátorok személyét.⁹⁵ A téesztagok közül egyvalaki pedig azt sérelmezte, hogy miután a belépésre erőszakkal vették rá, csökkentették háztájija méretét, elvették a kisteherautóját, továbbá alacsony árra értékelték a kertészeti felszerelését. A panaszos megjegyezte még, hogy a vele szemben elkövetett sérelmek rossz hatást váltanak ki a faluban. A Somogy megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Szövetkezetpolitikai Csoportja által végzett vizsgálat szerint a panasz erőszakoskodásról szóló része nem igaz: „.....megállapítást nyert, hogy e községben történt tsz-szervezés során minden különösebb erőszak alkalmazása nélkül tárgyban nevezett a belépési nyilatkozatot aláírta. Nevezettet az agitáló személyek a nagyüzemi gazdálkodással kapcsolatosan előnyök érvelésével igyekeztek meggyőzni.”⁹⁶ A közösségnek az adott téesz valamely lépés nyomán keletkezett rosszallása felbukkan egy másik beadványban is. A Budapesten dolgozó és lakó bejelentő azt sérelmezi, hogy miután édesanyja belépett a téeszbe, az ott megszerzett munkaegységei után járó pénzt nem kapta meg rendesen. Emiatt pedig „a tsz-ben igen rossz a hangulat, különösen a föld nélküli tagok

⁹⁵ MNL OL XIX-K-1-o. Ko-53/1960. 48. d.

⁹⁶ A beadvány szerint a panasztevő részletesen felsorolta, hogy az agitátorok mivel igyekeztek rávenni a belépésre, de hogy ezek milyen módszereket is jelentenek, nem derül ki, mert a panaszlevél nem található meg az ügyiratnál. A panaszos először egyébként magának Kádárnak írt, onnét továbbküldték a panaszt az MSZMP KB Irodájának, majd attól került végül a Bejelentések Irodájához. (MNL OL XIX-K-1-o. Ko-15/1/1960. 48. d.)

körében”.⁹⁷ A panaszok alapján a közös gazdaság megszervezése körüli eseményeken túl is történtek erőszakos cselekmények. Az egyik ilyen esetben a panasztevő aláírta a belépési nyilatkozatot, de felesége egészségi állapota miatt megállapodott a téesz vezetőségével, hogy egyénileg gazdálkodik továbbra is. Bérelt egy falubeleltől földet, és azt művelte; a községi tanács be is jegyezte a bérletet. „A fent előadottak ellenére november hó 2-án este 11 órakor a tsz-elnök vezetésével mintegy 30 személy behatolt a lakásba – botokkal felszerelve –, és a tulajdonát képező 1 db lovat és gazdasági felszerelést erőszakkal elvitte. Érdeklődésére kijelentették, hogy ellenértéket nem kap.” A vizsgálat szerint a téesz a belépési nyilatkozatban felsoroltakat vette mindössze birtokba, de „nem úgy, mint a tag írta, hogy botokkal felszerelve, hanem a rendeletnek megfelelően járt el, és természetesen a fentiekért járó ellenértéket is biztosítják a tag részére”.⁹⁸

Kimutatható az is, hogy a panaszok milyen arányban oszlanak meg a különböző megyék között. Olyan esetekben, amikor a panaszosok lakóhelye és mezőgazdasági ingatlanuk elhelyezkedése nem egyezett, az ingatlan fekvését vettem figyelembe (3. táblázat).

A lakóhely és a földterületek eltérő fekvéséhez hozzáfűzném még: a panasztevők nemcsak a közeli falvak, tanyák körül elhelyezkedő mezőgazdasági területekkel összefüggő panaszokat juttattak el a panaszirodához, hanem sokszor „jelentős távolságokat összekötő sérelmek” is felbukkannak az ügyiratokban; ezek többnyire olyan ügyek, amikor a panaszos lakóhelye és a mezőgazdasági ingatlan egymástól távol esik. Összesen 15 ilyen ügyet találtam; ezek zöménél, 14 esetben, a panaszos a fővárosban élt és dolgozott. Itt nemegyszer okkal feltételezhető a téeszésítés okozta migráció és kétlakiság, miután azonban e kérdések egyértelmű megválaszolásához az ügyek nem nyújtanak elég támpontot, részletesebb kifejtésükbe nem bonyolódok bele. Előkerülnek olyan, egymáshoz képest messze lévő településeket összekapcsoló esetek is, amelyek nem földingatlanlannal, hanem egyéni léhellyel összefüggő panaszokat takarnak; ez 4 ügyről mondható el. Egyik szerint a panasztevő belépett egy Nógrád megyei téeszbe – mint

⁹⁷ MNL OL XIX-K-1-o. Ma-32/1960. 48. d.

⁹⁸ MNL OL XIX-K-1-o. S-40/1960. 48. d.

3. táblázat. A panaszok megyénkénti megoszlása

Megye	Eset- szám (téesz- tag)	Eset- szám (egyéni gazda)	Esetszám (egyéb)	A panaszokon belüli arány			
				Téesz- tag	Egyéni gazda	Egyéb (se nem egyéni gazdák, se nem téesztagok)	Összesen
Bács-Kiskun	7	9		5,42%	6,97%		12,39%
Baranya	2	1		1,55%	0,77%		2,32%
Békés	3	4		2,32%	3,1%		5,42%
Borsod-Abaúj- Zemplén	1			0,77%			0,77%
Csongrád	4	5		3,1%	3,87%		6,97%
Fejér	3	6		2,32%	4,65%		6,97%
Győr-Moson-Sopron							0%
Hajdú-Bihar	4	6		3,1%	4,65%		7,75%
Heves	4	8		3,1%	6,2%		9,3%
Jász-Nagykun- Szolnok	6	3		4,65%	2,32%		6,97%
Komárom-Esztergom	2	3		1,55%	2,32%		3,87%
Nógrád	1	2		0,77%	1,55%		2,32%
Pest	3	5		2,32%	3,87%		6,19%
Somogy	7	2	1	5,42%	1,55%	0,77%	7,74%
Szabolcs-Szatmár- Bereg	3	1	1	2,32%	0,77%	0,77%	3,86%
Tolna	3	2	1	2,32%	1,55%	0,77%	4,64%
Vas		3			2,32%		2,32%
Veszprém	6	3		4,65%	2,32%		6,97%
Zala	2		1 (téesztagok és evéni gazdák)	1,55%		0,77%	2,32%

írja, a felesége nevében –, de már van munkája Budapesten, és mivel mezőgazdasági munkát nem végzett soha, szeretné otthagyni a téeszt. A termelőszövetkezet vezetője a vállalatától való elbocsátását kéri, és igéri, hogy a téesz állandó munkát tud adni a panaszosnak.⁹⁹ Egy másik esetben a panaszos belépett a helyi téeszbe, ahol kovácsként dolgozott. Mivel azonban nőszülni szándékozik, másik helyre költözött, s betervezte a téeszből való kilépési szándékát a téesz közgyűlésének kétszer is, az mind a kétszer jóvá is hagyta, ám a téeszelnök nem adta írásba a határozatot, jelenlegi munkaadóját pedig felszólította, hogy bocsássa el. A kilépéshez a téesz csak úgy járult hozzá, ha a panaszos belép új lakhelyén a helyi téeszbe, s az erről értesítést küld számára.¹⁰⁰

A panaszok vizsgálatának hozadékaról

Mint azt fentebb érzékeltetni igyekeztem, az utolsó kollektivizálási hullám során az érintett felek által alkalmazott stratégiák, döntési mechanizmusok megismerését elősegítő források egyik igen érdekes, színes körét jelentik a panaszok. Annak eldöntésével azonban hiába próbálkoznánk, hogy a kollektivizálás befejező hulláma alatt a téesztagok és az egyéni gazdák az ország mely részéről, milyen számban, milyen jellegű panaszokat fogalmaztak meg, azon belül pedig melyik típus milyen mértékben jelent meg. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis több tényező. Egyrészt a földtulajdonosokat ért sérelmeknek csak elenyésző hányada manifestálódott panaszbeadvány formájában. Hiszen sokan ilyen-olyan okoknál fogva feleslegesnek érezhették, hogy vitába szálljanak a kormánnyal – kérdés persze az is, hogy akik megtették, miért gondolhatták, hogy a kormányzat pozitívan viszonyul majd a panaszukhoz. Valamint abban sem lehetünk bizonyosak, hogy minden egyes panaszt megőrzött a Bejelentések Irodája, illetve azok közül mindegyik be is került a levéltárba. Másrészt pedig a beadványok egy évköre, jelen esetben az 1960-as, nem feltétlenül

⁹⁹ MNL OL XIX-K-1-o. J-9/1960. 48. d.

¹⁰⁰ MNL OL XIX-K-1-o. Z-6/1960. 48. d.

ad teljes képet a panaszokról, hiszen valószínű, hogy egy másik évben felhalmozódott panaszmenyiségnek – részben vagy akár egészében – eltérők a paraméterei. Elmondható továbbá az is, hogy a kollektivizálás kárvallottjainak személyes hányattatásait sem lehet pusztán a panaszbeadványokra hagyatkozva feldolgozni – már ha a témakör e szeletének feldolgozása egyáltalán valaha is teljesnek lesz mondható –, hiszen nem csak a panaszbeadványok tartalmazzák a kollektivizálás egyéni tapasztalatait. (A téesszervezés egyéni dimenziói – akár mindkét féle – megjelennek többek között a bírósági iratokban, a visszaemlékezésekben, naplókban, önéletrázásokban vagy interjúkban is.) Azt azonban mindenképp kijelenthetjük, hogy a beadványok viszonylag nagy száma alapján elvégezhető különböző vizsgálatok az 1950-es, 1960-as évtizedek fordulóján a mezőgazdasággal foglalkozók egyéni helyzetére – az ellenük fogatosított eljárások, módszerek, illetve az abból fakadó sérelmek – való rálátás mellett egy másik szegletét is megmutatják a Kádár-érának. A panaszbeadványok révén megjelenik ugyanis a korlátozott mértékű, de létező szocialista közbeszéd. A panaszok annak ellenére nyilvánosnak tekinthetők (megkülönböztetve ezáltal például a magánszférában keletkezett dokumentumoktól), hogy erősen áthatják azokat a személyes jellegű problémák. Mindeme két jelenséget együtt egy másik forrástípus pedig egyáltalán nem vagy alig, esetleg teljesen más módon tárna a korszak és/vagy a mezőgazdaság története iránt érdeklődő elé.